

YYSQ – www.yysq.org

www.elmler.net

İntellektual-Elektron Kitabxananın təqdimatında

“Gənc elektron elm” N 72 (23- 2014)

Sədi Sadiyev

Balkan türklərinin
ədəbiyyatı

Elmi-filoloji monoqrafiya

2014

www.elmler.net

Virtual Internet Resurs Mərkəzinin təqdimatında

“Gənc elektron elm”: elektron kitab N 73 (23 - 2014)

Bu elektron nəşr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondu tərəfindən qismən maliyyələşdirilən, Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumunun “Gənc elektron elm – Virtual Internet resurs mərkəzi” innovativ-intellektual layihəsi çərçivəsində rəqəmsal nəşrə hazırlanır və yayımlanır.

Layihənin maliyyələşdirir:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Gənclər Fondu:

<http://youthfoundation.az>

YYSQ - <http://www.yysq.org>
<http://www.elmler.net>

Kitab YYSQ tərəfindən e-nəşrə hazırlanıb.

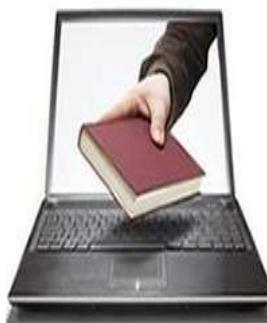
YYSQ - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın e-nəşri

**Virtual redaktoru və e-nəşrə hazırlayıcı: Aydın Xan (Əbilov),
yazar-kulturoloq**

**Bu sılsılədən olan e-nəşrlərimizlə buradan tanış olun:
http://kitabxana.net/?oper=e_kitabxana&cat=173**

Azərbaycan Gənc Alimlərinin ELEKTRON KİTABXANASI

AZƏRBAYCAN
GƏNCLƏR FONDU

İntellektual resurs YYŞQ və www.kitabxana.net – Milli
Virtual-Elektron Kitabxananın bir bürümü olaraq hazırlanıb.

Sədi Saleh oğlu Sadiyev

Balkan türklərinin ədəbiyyatı

Bakı - YYSQ – 2014

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 25 fevral 2009-cu il tarixli
1 sayılı iclasının qərarı ilə çap olunur**

Elmi redaktor: **G.Ağasıyeva**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: **A.Məmmədov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

S.Hacı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sədi Saleh oğlu Sadiyev. Balkan türklərinin ədəbiyyatı. Bakı, ««Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 146 səh.

Kitab Balkan türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatına, yazılı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə, onların həyat və yaradıcılığına, XX əsrдə Balkanlarda cərəyan edən siyasi hadisələrə və mücadilələrə həsr olunmuşdur.

Qrifli nəşr

2012

REDAKTORDAN

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazanıb öz dövlətçilik statusunu bərpa edəndən sonra (1991-ci il) xalqımızın digər dünya xalqları, o cümlədən müsəlman və türk xalqları ilə birbaşa elmi-mədəni əlaqələri güclənmiş inkişə etmişdir. Son illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığı türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində məqsədyönlü şəkildə fəaliyyətini genişləndirmişdir. Azərbaycan ədəbi-elmi fikri türk xalqlarının ədəbiyyatına xüsusi bir maraq göstərərək daha ardıcılıqla qardaş xalqların ədəbiyyatlarını tədqiq edib öyrənir.

Əlbəttə, bu maraq çox təbiidir və qədim çağlardan gələn tarixi, mədəni, mənəvi və ədəbi köklərə əsaslanır. Müxtəlif türk xalqlarını birləşdirən ədəbi-tarixi və mədəni-mənəvi köklərin tədqiq edilməsi və araşdırılması günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir.

Doğrudur, indiyə qədər Orta Asiya və Anadolu türklərinin ədəbi-mədəni irsinin nəşri və tədqiqi sahəsində Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığının xeyli uğurları vardır və bu istiqamətdəki fəaliyyətin genişlənməsi imkanı indi

əvvəlki zamanlardan daha çoxdur. Bununla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, bizim mövcud tədqiqatların əhatə dairəsi türk xalqlarının ədəbi-tarixi coğrafiyasının tam mənzərəsini heç də əks etdirmir. Bu sıradan Sibir, Çin və Avropa türklərinin ədəbi-tarixi varlığının milli filologiyamızda gərəyincə dəyərləndirilmədiyini söyləmək lazım gəlir.

Məhz bu baxımdan da Avropa-Balkan türklərinin ədəbiyyatını, onun təşəkkül və inkişaf dinamikasını, ayrı-ayrı yazıçı və şairlərini öyrənmək, tədqiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

I FƏSİL

BALKAN TÜRK ƏDƏBİYYATININ QAYNAQLARI

1.1. Balkan türklərinin tarixinə bir nəzər və onların çağdaş durumu

Balkan türklərinin ədəbiyyatı milli mənsubiyyətinə və tarixi-genetik səciyyəsinə görə ümumtürk ədəbi-bədii düşüncə kontekstində daxildir. Nəhəng bir etnocoğrafiyanın Avropaya uzantısı kimi şəkillənən Balkan türklüyünün milli-mənəvi varlığı zəngin və mürəkkəb tarixi proseslər içərisində formalaşmışdır. Bu baxımdan elmi mənbələrə və tədqiqatlara əsasən Balkan türklərinin milli-tarixi kimliyini və coğrafi arealını diqqət öünüə çəkmək zəruridir.

Balkan yarımadası Cənubi-Şərqi Avropada yerləşən, qərbdən şərqə təqribən 126 km, şimaldan cənuba isə 950

km uzanan bir coğrafi ərazidir. Sahəsi təqribən 505 min kv. km olan Balkan yarımadası Kiçik Asiyadan Mərmərə dənizi, Bosfor və Dardanel boğazları ilə ayrılır. Səthinin çox hissəsi dağlıqdır – Stara Planina, Radon, Makedoniya dağları, Pind və s. Düzənliklər isə əsasən şimal və şərq hissələrindədir – yuxarı və aşağı Frakiya, Saloniki və s. Yarımada mis, sink, qurğuşun kimi əlvan metallarla və kömür, boksit, manqan, dəmir filizi yataqları ilə zəngindir. Burada iqlim şimalda və mərkəzi rayonlarda mülayim kontinental, qalan yerlərdə Aralıq dənizi iqlimidir. Avropada ən çox yağışlı yer məhz Balkan yarımadasında – Koter buxtasıdır. Balkanların bitki və heyvanat aləmi olduqca rəngarəng və əsrarəngizdir. Yarımadanı materikdən ayıran şərti sərhəd Sava çayının mənsəbinə qədər uzanan Dunay çayıdır.

Balkan yarımadasında Bolqarıstan, keçmiş Yuqoslaviyanın böyük bir hissəsi, Albaniya, Yunanistan, Ruminiyanın cənub rayonları, Türkiyənin qərb rayonları və İtaliyanın kiçik şimal-şərq rayonu Karttu yerləşir.

Balkan yarımadası Şərqi Avropada strateci əhəmiyyətə malik olan coğrafi bir ərazidir. Son statistik məlumatlara görə, hal-hazırda Balkanlarda təqribən 60 milyona qədər əhalisi yaşayır. Bu əhalinin beşdə bir hissəsi, yəni 12 milyonu müsəlmanlardır və bu müsəlmanların 2,5

Tarixi gerçəklərə obyektiv elmi-nəzəri rakursdan yanaşan bir çox tədqiqatçıların qənaətinə görə, türklərin Balkanlara gəlişi erkən çağlara təsadüf edir və onları qədim Hunlar, Avarlar, Albanlar, Skiflərlə əlaqələndirirlər. Sözü gedən qədim türk etnoslarının təkcə Balkanlarda deyil, Avropanın mərkəzlərində də əski çağlara məxsus məskunluğu elm aləmində qəbul edilmişdir. Madyar-macar-hünqar, Bolqar, Alban toponimlərinin ölkə adları səviyyəsinə qalxması da heç də təsadüfi deyildir.

Bolqar tədqiqatçısı Tatyana Yarulinaya hətta balkanlılarla qafqazlılar arasında da qədim əlaqənin mövcudluğu haqqında fikirlər söyləmişdir. Tədqiqatçı Farqat Narundinovun yaratdığı «Dzaqfar Tariha» Bolqar salnaməsinə görə, bolqarların Avropaya miqrasiyası erkən vaxtlardan başlamışdır. Bu bizim eradan əvvəl dördüncü minilliyyə təsadüf edir və bu prosesdə qədim şimali qafqazlılar böyük rol oynamışlar. Onun sözlərinə görə, bolqarların əcdadlarının nişanələrinə Qafqazda mövcud olmuş Albaniya dövlətinin tarixində də rast gəlmək olar. Bu bizim eradan əvvəl ikinci-birinci minillikdən bizim eranın X əsrinə qədər davam etmişdir. Tədqiqatçının sözlərinə görə, bunun impulslarını Şimali Azərbaycanda və Dağıstanda indi də hiss etmək olar. «Alban» toponiminin özünə

Balkanlarda, İtaliyada, Şotlandiyada və hətta Meksikada da rast gəlmək mümkündür. Onun sözlərinə görə, şotlandların qədim əcdadlarının adı «Alban» və ən böyük şotland dağlıq adası «Arran» adlanırdı. «Arran» adı isə Qafqaz Albaniyasının mistik yaradıcısına aiddir. Tədqiqatçı sübut etməyə çalışmışdır ki, hətta Meksikada olan Monte-Alban dağının da qədim Qafqazla bağlılığı mövcuddur (105, 33).

Bolqar türklərinin Qafqazla əlaqələrinə dair, buraya gəlib məskunlaşmalarına aid bizim elmi ədəbiyyatda bir sıra müşahidə, mülahizə və ehtimallar özünü göstərir. Bu barədə Azərbaycan tarixşünaslığında maraqlı fikirlər vardır. Görkəmli curnalist və tarixçi Rəşid bəy İsmayılov ilk dəfə hələ 1923-cü ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tarixi» kitabında yazır: «Bolqar türkləri Ural dağlarında yurdlaşandan sonra Vanand və Xorenskinin rəvayətlərinə istinadən miladdan təqribən 150 il əvvəl Azərbaycana basqınlıq edib, Araz nehrinin şimal tərəfində və Ağrı dağı ətəklərində yurd salmışlar» (13, 17). Həmin kitabın elmi redaktoru və buradakı «Şərhlər» bölməsinin müəllifi, tarix elmləri doktoru Qiyasəddin Qeybullayev də göstərir ki: «Qədim türk etnoslarından olan bolqarlar Qara dənizin şimal çöllərində yaşayırırdılar. Vəsr erməni tarixçisi Moisey Xorenskinin yazdığından görünür ki, (İstoriya Armeniya Xorenskoqo, M., 1893, II kitab, 86-cı fəsil) eradan əvvəl II

əsrdə bolqarların bir hissəsi Qars əyalətinə köçmüşdür» (13, 161). Şimali Azərbaycan ərazisinə bolqarlar həm Qarsdan (Naxçıvan ərazisinə girəndə), həm də Dərbənd keçidi ilə Suvarların və Xəzərlərin tərkibində gəlmişlər (61, 38-39).

Belə bir təbii-coğrafi ərazidə yüzillər boyunca müxtəlif millət və xalqlarla ciyin-ciyinə yaşayan, tarixin müəyyən dönenlərində əsarətə düşən, azadlığını itirən, zülm, repressiya və təzyiqlərə məruz qalan Balkan türkləri heç vaxt öz gen yaddaşlarını itirməyərək milli-mənəvi mövcudluqlarının tərkib hissəsi kimi yaratdıqları folklor nümunələrini və bədii yaradıcılıq məhsullarını yaşamış, qoruyub saxlamış və bu günə qədər gətirib çıxarmışlar. Elə bu səbəbdən də Balkan-türk ədəbiyyatı öz ilkin tarixi kökləri və mövcud ideya-bədii keyfiyyətləri ilə birlikdə ümumtürk estetik mədəniyyətinin üzvi bir hissəsi kimi öyrənilməlidir. Eyni zamanda bu ədəbiyyatın özünəməxsus spesifik keyfiyyətlərinin araşdırılub üzə çıxarılması da çox vacibdir.

Türklərin Balkan torpaqlarında məskunlaşmaları və bu yerlərdə türk mədəniyyətinin silinməz izlərini salmaları Osmanlı imperatorluğu zamanından başlayaraq daha da geniş vüsət almışdır. Belə ki, 1299-cu il Osmanlı dövlətinin qurulmasından sonra Balkanlara axınlar başlamışdır. Balkan torpaqlarının Osmanlılar tərəfindən fəthi isə 1361-1362-ci

ildə Sultan I Murad zamanında olmuşdur. 1379-cu ildə Sofiyani türklər ələ keçirmişlər. Balkanların tamamilə fəthi isə I İldırım Bəyazit tərəfindən həyata keçirilmişdir (64, 44-61). Bu vaxtdan başlayaraq Osmanlılar bu torpaqlarda beş yüz il hökmranlıq etmişlər. Türklər bu yerlərə öz dil və dinləri ilə yanaşı adət-ənənə və mədəniyyətlərini də gətirmişlər. XIV əsrдə, Teymurun Anadolunu istila etməsindən sonra türklərin bu torpaqlara köçləri daha da artdır. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumatə görə, Osmanlılar bu torpaqları fəth etdikdən sonra bir çox Balkan mənşəli insanlar islam dinini qəbul etmişdir. Balkan türklərinin mənşələrinin Konya, Bursa və ya Kastamonudan olduğunu da bildirirlər (61, 94-101).

Bir çox əsrlər boyu Osmanlı imperiyasının tərkibində olan Balkan türklərinin özünəməxsusluqları onların məskunlaşdıqları tarixi-coğrafi ərazi və malik olduqları dövlət hakimiyyəti, sosial şərait və iqtisadi uklad ilə şərtlənmişdir. XIV-XVIII yüzilliklərdə Osmanlı imperatorluğunun çiçəklənmə dönəmi keçirməsi Balkan türklərinin də sosial-mənəvi yüksəlişini təmin etmişdir.

XIX əsrдən başlayaraq xarici və daxili düşmən qüvvələrin mütəmadi dağidiciliq fəaliyyəti nəticəsində Osmanlı imperiyası tədricən zəifləməyə başlayır. İstər-istəməz Balkanlara nəzarət də əvvəlki səviyyədə qalmır və

1853-56-cı illər Krim müharibəsinin Çar Rusiyasının xeyrinə qurtarması ilə burada rusların nüfuzu güclənir və yarımadada yeni bir sosial-siyasi təsir dairəsinə düşür. Xüsusi strateci maraq naminə yeridilən məkrli siyaset nəticəsində Balkanlarda ruslaşma və xristianlaşma prosesinin əsası qoyulur. Bu siyaset marksizm-leninizm ideologiyasına söykənən sosializm quruluşunda və sovet imperiyası zamanında daha da məqsədə uyğun, planlı şəkildə, barbarcasına yerinə yetirilirdi. Lakin, kommunistlərin Balkan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər, o cümlədən türk yer adlarının və soyadlarının zorla dəyişdirilməsi, ana dilində danışmağın yasaq edilməsi, mənfur məkrli siyasetbazlıqla müxtəlif təzyiq və repressiyalara rəvac verilməsi onların istədikləri nəticəyə gətirib çıxarmadı: Balkan türkləri hər cür təzyiq və repressiyalara mətanətlə müqavimət göstərərək öz keçmişlərini, ana dillərini unutmadıqları kimi, mənəvi varlıqlarını da qoruyub saxladılar.

Bununla belə, yeridilən məqsədli siyaset nəticəsində beş Balkan ölkəsində minlərlə türk soydaşlarımız didərgin salınmış, bu siyasetə boyun əyməyenlər isə kütləvi qırğınlara üzləşməli olmuşlar. Balkan ölkələrində yaşayan türklerin adları, soyadları zorla dəyişdirilmiş və onlara hətta ana dilində danışmaq da yasaq edilmişdir. Bu siyasetin əsas

məqsədi vahid slavyan toplumu yaratmaq idi. Bu səbəblə də ilk olaraq fərqli irqdən olan Pomak və Qaqauz türklərinin içərisində bu siyasetə başladılar. Onların arasında hər vəchlə Türk düşmənçiliyi siyaseti təbliğ edilirdi. Bu da bir faktdır ki, hal-hazırda Qaqauz türklərinin 95 faizi xristianlaşmışdır. Xristianlığı qəbul etmək istəməyənləri isə ölümlə hədələyirdilər. 1948, 1951, 1954, 1969, 1970, 1984-cü illərdə verilmiş qərarlar bu hadisələrin həqiqətən də baş verdiyini bir daha sübuta yetirir (68, 121-125). Kommunistlər hətta 1984-1985-ci illərdə də bu siyaseti həyata keçirmişlər. 1968-1972-ci illərdə antitürk siyasetə qarşı çıxan soydaşlarımız qəddarcasına məhv edilmişlər. 1984-cü ilin fevral ayında Bolqarıstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi türklərə qarşı yürüdülən siyaseti daha da sürətləndirmək məqsədi ilə şiddətli qərarlar qəbul etmişdir. Belə ki, ordu və polis Bolqarıstanın Paşmaklı, Filibe, Eskizaqra və s. bölgələrində məskunlaşmış türklərə gecələr hücuma keçərək zorla bolqarlaşma siyasetini həyata keçirməyə çalışmışlar. Bolqarlaşma siyasetinə qarşı çıxan türkləri itlərə parçalatmış, tankların təkərləri altında əzmişlər. Minlərlə türk qətlə yetirilmiş və həbsxanalara atılmışlar. Onu demək kifayətdir ki, 1984-cü ildə sistemli şəkildə aparılan antitürk siyasetin nəticəsində təkcə Bolqarıstanda bir milyondan artıq türkün adı zorla dəyişdirilmişdir. Onlara saxta xristian-

İndi isə daha konkret və dolğun təsəvvür əldə etmək üçün Balkan yarımadasında mövcud olan ölkələrin ərazisində məskunlaşmış türklərin tarixi-genetik köklərini, miqrasiyasını və mədəni keçmişini ardıcıl nəzərdən keçirək. Buraya Rumınya və Qaqauz, Bolqarıstan, Makedoniya, Yuqoslaviya (Kosova) türklərinin tarixi və sosial-mədəni vəziyyəti haqqında məlumatların təhlili daxildir. Bu baxımdan fikrimizcə, Ankarada Türkiyə Cümhuriyyəti xaricindəki türk ədəbiyyatları antologiyalarına ön söz yazmış mədəniyyət naziri M.İstemixan Talayın aşağıdakı düşüncələrini sitat gətirmək yerinə düşərdi. O, yazar: «Tarihi süreç içerisinde, çeşitli türk toplulukları farklı siyasi egemenliklər içində olduqları kibi, farklı kültürel etkiler de almışlardır. Bir yabancılışma gibi görünen bu gelişme, içinde bulunduğuımız dönemde bir zenginlik kaynağı olmuşdur. Çünkü, farklılıkların aynı kökden gelen toplumlara ait olması, etkileşim və yararlanma sürecini hızlandıran bir durumdur... Türk toplulukları arasında etkileşmenin ilk ve en yakın alanının dil olması da son derece doğal bir gelişmedir» (83, 9).

Həqiqətən də hər şeydən əvvəl, mənşə və dil baxımdan eyni kökdən olan, milli-mənəvi varlıqlarında vahid bir ünsiyyət vasitəsini yaşıdan, mədəni dəyərləri eyni

bir qandan, soydan gələn türk xalqlarının tarixi-genetik kökləri gördüyüümüz kimi, çox qədimlərə gedib çıxır.

Rumınya türkləri

Rumınya 237,5 min kvadrat kilometr sahəsi və 2003-cü ilin statistikasına görə 26 milyon 153 min nəfər əhalisi olan Balkan yarımadası ölkəsidir. Bolqarıstan, Yuqoslaviya, Macarıstan və Rusiya ilə həmsərhəddir. Rumınyanın əhalisinin yüzdə on hissəsini etnik azlıqlar təşkil edir. Ölkənin sözü gedən azlıqda olan etnik tərkibi macarlar (1.620.198), romanlar (409.723), almanlar (119.000), ruslar, ukraynalılar, türklər, polyaklar, çex və yunanlardan ibarətdir. 1992-ci ilin statistik məlumatına görə, türklərin sayı 54.182 nəfər təşkil edir. Bunların 29.533 nəfəri Rumeli, 24.649 nəfəri isə Tatar türküdür. Statistik göstərici saxtalaşdırılaraq türklərin gerçək sayı rəsmi sənəddə yarıbayarı azaldılmışdır. Əslində isə qeyri-rəsmi qaynaqlara görə, bu say 70-100 min nəfər arasında dəyişməkdədir. Rumınyada məskunlaşmış türklərin çox hissəsi Dobruca vilayətindəki Köstəncə (rumınca: Kostanta), Mecidiye (Medqidie), Tulça (Tulcea) kimi şəhərlərdə yaşayırlar. Türklerin 85 faizi Köstəncədə, 12 faizi Tulçada məskunlaşmışdır (101, 63-64).

Bu gündü Ruminya türklərinin hazırda yaşadıqları ərazilərə gəlib məskunlaşmasının tarixi çox qədimdir. On üçüncü yüzilliyə qədər Ruminyanın ilk türkdilli sakinləri Skiflər, Hunlar, Qıpçaqlar, Avarlar, Peçənəklər və s. türk soylu olmuşlar (83, 13). On üçüncü yüzillikdən başlayaraq ölkələri fəth edən, dünyani qarış-qarış gəzib-dolaşan Səlcükler və Osmanlılar Dobrucada və onun ətraflarında məskən salmışlar. 1783-cü ildə Krımın ruslara verilməsi nəticəsində minlərlə türk ailəsi Krımdan Dobrucaya köç etmişlər. 1877-78-ci il Osmanlı-Rus müharibəsindən sonra Ruminya türklərinin Türkiyəyə axını başlayır və bu köcətmə prosesi 1910-cu ilə qədər davam edir. 1944-cü il ərəfəsində kommunizm imperiyasının türklərə qarşı apardığı siyaset nəticəsində Ruminya türklərinin xeyli hissəsi öz torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalırlar. Şərqi Avropadakı sosialist düşərgəsi dağıldıqdan sonra öz milli kimliyi uğrunda mübarizə aparan türklər Ruminyada «Ruminya Demokrat Türk Müsəlman Birliyi» kimi cəmiyyətlər qurdular. Ruminya Sovet imperiyasının cəngindən azad olduqdan sonra bu ölkədəki digər etnik azlıqlarla bərabər Ruminya türkləri də öz tarixlərini, mədəniyyətlərini və keçmişlərini tanımağa başladılar.

Hal-hazırda Ruminyada türkcə «Karadeniz» və «Hak sesi» adlı qəzetlər və «Renkler» adlı curnal nəşr

edilməkdədir. Eyni zamanda həftədə bir dəfə olmaq şərtilə Köstəncə radiosunda türk dilində bir saatlıq program efirə çıxır. İkinci dünya müharibəsindən sonra Ruminiyada mövcud olan bir çox türk məktəbləri və mədrəsələri bağlanmışdı. İndi isə Türkiyə Cümhuriyyətinin dəstəyi ilə Ruminiyada türkcə təhsilə təkan verilmişdir (68, 201).

Qaqauz türkləri

Qaqauzlar soy-kök, mənşə və dil, habelə tale baxımından Balkan türklərinə çox yaxından bağlı olan, lakin mürəkkəb və keşməkeşli tarixi-siyasi proseslər nəticəsində müxtəlif ərazilərə səpələnən, hal-hazırda isə əsasən Türk dünyasının qərbində yaşayan xristian türkləridir. Elə bu səbəbdən də Qaqauz türklərinin ədəbiyyatını müəyyən şərtliklər daxilində olmuş olsa da Balkan-türk kontekstində tədqiq edib öyrənmək onun ədəbi-mədəni mahiyyətini daha çox açmaq imkanı verər.

İlk dəfə «Qaqauz» adı Rusyanın 1817-ci ildə keçirdiyi əhalinin siyahıya alınmasında göstərilib. Türkiyədə isə ilk dəfə Qaqauzlar haqqında İstoyan, Cansizovun «Balkan Şibi Ceziresinde Türkler» (Tarihi Osmanlı Encümeni Mecmuusu, s. 17. İstanbul, 1328) məqaləsində bəhs edilmişdir. Qaqauzlar barədə ilk dəyərli məlumatları

verən Yaşar Nabi Nayır «Türk Qaqauzlar» deyə qeyd etdiyi Qaqauz adının «gök» sözündən əmələ gələn «qay» sözü ilə «Oğuz» adının birləşməsindən meydana gəldiyini, bunun üçün də bu türklərə «Qok Oğuz» deyilə biləcəyini söyləmişdir (102-54). Qaqauzların tarixi-genetik kökləri ilə əlaqədar daha mötəbər bir qaynaqda deyilir: «Qaqauz türklerinin tarixi dördüncü yüz yılda Hunların Avropa içlerine uzanmasıyla başlayıp Karadenizin kuzeyindən Bulqar, Hazar, Peçenek-Kuman və Uz akınlarıyla devam eden, on birinci yüz yılda Anadolu kapılarını açan Müslüman Selçuklu türkleri ve onların ardından gelen Osmanlı türklerinin Balkanlara girmesiyle çəştlenen və iyirminci yüzyılın başlarında Türk varlığının Balkanlar və orta Avrupalı böyük ölçüde çekilmesiyle yeni bir döneme çok renkli bir seyir takip etmekdedir» (83, 186).

Keçmiş SSRİ-də 1989-cu ildəki əhalinin siyahıya alınmasına görə, qaqauzların sayı Moldava (153.458), Ukrayna (32.017), Rusiya (10.057), Qazaxıstan (978), Belarusiya (188), Özbəkistan (240), Gürcüstan (206), Türkmenistan (280), Azərbaycan (105) və başqa respublikalarda olmaqla cəmi 197.738 nəfər təşkil etmişdir. Bundan başqa əsas hissəsi Rumınya və Bolqarıstan olmaqla Balkanlarda da təqrübən iyirmi minə yaxın qaqauz türkü məskundur (66, 12). SSRİ-nin dağılımasıyla Moldaviya

müstəqil dövlət olandan sonra (27 avqust 1991), ölkənin Konstitusiyasına (29 dekabr 1994-cü il) əsasən «Qaqauz Yeri» adlanan Muxtar Vilayət yaradılmış və qaqauzların milli özünütəyin hüququ tanınmışdır. 5 mart 1995-ci ildə keçirilən referendum ilə Qaqauz Yerinin sərhədləri müəyyənləşmişdir. Çadır, Komrat (paytaxt), Bulkanetti şəhərləri ilə birlikdə 29 kənd buraya daxildir (29, 18).

İndi qaqauzların Türkiyə, Azərbaycan və digər türk dövlətləri ilə iqtisadi, mədəni, elmi və ədəbi əlaqələri gündən-günə genişlənib inkişaf etməkdədir.

Bolqarıstan türkləri

Bolqarıstan 110,9 min kvadrat kilometr sahəsi və 8.860.000 əhalisi olan Balkan yarımadası ölkəsidir. Siyasi-coğrafi mövqeyinə görə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu ölkə Türkiyə, Yunanistan və Rumınya ilə həmsərhəddir.

Qeyd etdiyimiz kimi, digər Balkan ölkələrində olduğu kimi Bolqarıstan ərazisində də türklərin məskunlaşması beşinci yüzillikdən başlamışdır. Bu məskunlaşma Atillanın başçılığı altında olan Hunların böyük miqyasda yayılması və güclənməsi ilə əlaqəli bir proses idi. Hunların ardınca müxtəlif tarixi dönenlərdə Avarlar, Peçənəklər, Kumanlar, Qıpçaqlar və başqa türk soyları bu ərazilərə köç etmiş və

məskən salmışlar (61, 12-15). Bu proses VII əsrə qədər davam etmişdir. Hun imperiyasının qüdrətli dönəmində Türk soyları Avropa tarixi səhnəsində qüdrətli bir etnik güc olaraq meydana çıxdılar. Hun imperatorluğu Bizansı və Avropanı lərzəyə salmış fövqəl bir dövlət idi. O, Volqa çayından Alp dağlarına qədər uzanan nəhəng torpaqları ədalətlə idarə edir və bu torpaqlarda yaşayan başqa millətlərin hüquqlarına toxunmurdu. Hun imperiyasının 463-cü ildə süqtundan sonra bu torpaqlarda gözləri olan başqa millətlər onların ərazilərinə müdaxilə etməyə başladılar. Atillanın ölümündən sonra Gepidlər Hunları məğlub edirlər. Atillanın vəlihədi olan böyük oğlu Ilak mührəribədə həlak olur. Digər oğlu Dengiz isə atasının imperatorluğunu yenidən qurmaq üçün şərqə doğru çəkilir. Qotlar və Bizanslılar birgə ittifaq bağlayaraq Saraqurları da sıxışdırmağa başlayırlar. Təkbaşına qaldığını görən Denqiz 466-467-ci illərdə Bizans imperatoruna elçi ilə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Bizans imperatorunun ondan təbəəlik etmək isteyini gördükdə isə, o, 469-cu ildə hücuma keçərək qəhrəmancasına hərb meydanında həlak olur (61, 53-73). Bu hadisədən sonra Bolqar türkləri haqqında məlumatlara ancaq Bizans qaynaqlarında rast gəlmək olur. 681-ci ildən etibarən Bolqar-türk dövlətinin sahəsi Besserabiya ilə Dobrucadan başqa bütün Quzey Bolqarıstanı əhatə edir. Bu ildə Asparux xanla Bizans imperatoru

arasında imzalanın razılaşmaya əsasən Bizans dövləti Bolqar-türk dövlətini rəsmən tanımışdır. Bundan sonra Bolqar-türk dövləti Balkanlarda və Avropada mühüm rol oynamışdır. Bolqar-türk dövlətinə başçılıq etmiş Türk xaqanlarından Vineh xan (756-762), Kardam xan (777-804), Kurum xan (804) və Omurtaqın (814-830) adlarını çəkmək olar (64, 25-55).

Bolqar-türk dövlətinin zamanında bu ölkədə maddi və mənəvi mədəniyyət böyük miqyasda inkişaf etmişdir. Bolqar türklərinin bu ərazilərdə böyük mədəniyyətə malik olduğunu və həqiqətən də qüdrətli dövlət qurmalarını aparılan arxeoloci qazıntılar bir daha sübuta yetirir. Pliska, Preslav və Madara arxeoloci qazıntı yerlərində aşkarlanan saray və başqa maddi abidələrin qalıqları Bolqar türklərinin şərəfli və qüdrətli keçmişindən xəbər verir.

Türklərin bu ərazilərə böyük axını Osmanlıların Balkanlara XIV əsrдə yürüşü zamanı bir daha təkrarlanmışdır.

Türklərin on dördüncü yüzillikdən başlayaraq indiyə qədər Balkanlarda məskunlaşması bütün regionda, o cümlədən Bolqarıstanda da mühüm sosial-mənəvi dəyişikliklərə zəmin yaratmışdır. Belə ki, Balkan yarımadasının başqa ölkələrində olduğu kimi Bolqarıstanda

da maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafında digər xalqların nümayəndələri kimi türk sənətkarlarının da əhəmiyyətli rolü olmuşdur. Bolqarıstanın Sofya, Vidin, Filibe, Ruşcuk, Şumnu, Siliştre kimi ərazilərində güclü Türk mədəniyyəti formalaşdır inkişaf etmişdir. Lakin XIX əsrдə Osmanlı imperiyasının zəifləməsi ilə yanaşı, çəşidli istilaların baş verməsi bu mədəniyyət ocaqlarının zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Bolqarıstanda yaşayan türklər 1878-1944-cü illər arasında yüzdən artıq müxtəlif qəzet və curnallar, çoxlu sayıda dərslik və bədii kitablar nəşr etdirmişlər.

Sovet imperiyası dağıldıqdan və Şərqi Avropada, o cümlədən də Balkanlarda kommunist recimlərinin çökməsindən sonra bir çox xalqlar, o cümlədən Bolqar türkləri də müəyyən qədər öz milli-mənəvi hüquqlarını əldə edə bilmiş və assimilyasiya siyasetindən yaxa qurtara bilmişlər. Belə ki, bu siyasetin nəticəsində on minlərlə Bolqar türkü öz doğma yurdlarından didərgin salınmış və bu siyasetə boyun əyməyənlər isə kütləvi surətdə qırğın və işgəncələrlə üzləşməli olmuşlar. Bolqar türklərinin böyük bir qisminin zor gücünə adları və soyadları dəyişdirilmişdir (103; 91, 54).

Bolqarıstandakı türk varlığının tarixi mənzərəsi onların say baxımından bolqarlarla bərabərlik təşkil etdiyini

göstərməkdədir. Osmanlı imperatorluğunun on doqquzuncu yüzillikdən zəifləməyə başlaması və iyirminci yüzilliyin əvvəllərində süquta uğraması Balkanlarda antitürk əhval-ruhiyyəni gücləndirmiş və bundan sonra türklərin böyük bir qismi Anadoluya köç etməyə məcbur olmuşlar. Bu sırada Bolqarıstandakı vəziyyəti xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn, təkcə 1878-ci ildə Bolqarıstanı bir milyon, 1880-ci ildə iki yüz min türk tərk edərək Anadoluya getmişdir (48, 211). Sonralar da bu köçlərin arası kəsilməmiş, iyirminci əsrin 20-30-cu illərində altı yüz mindən, 50-60-ci illərində iki yüz mindən yuxarı türk Bolqarıstandan çıxarılmışdır. 70-80-ci illərdə tügyan edən etnik sıxışdırma, repressiya və assimiliyasiya nəticəsində isə bir milyona qədər türk təzyiqlərə davam gətirməyərək Türkiyəyə köçməyə məcbur olmuşdur (38, 14). On doqquz-iyirminci yüzilliklərdəki «təmizləmə» əməliyyatı strateci şovinist məqsədlərlə həyata keçirilmişdir. Bolqarıstan əhalisinin xeyli hissəsini türklərin təşkil etməsi, artım sürətinə görə isə bolqarları qabaqlaya bilməsi imkanı Bolqarıstan dövlətini və onların Moskvadakı havadarlarını narahat etdiyindən türk əhalisinə qarşı məqsədyönlü repressiyalar və zorakılıqlar tətbiq olunmuşdur. Yetmişinci illərdən başlayaraq adların və soyadların zorla bolqarlaşdırılması, türk toponimlərinin dəyişdirilməsi xüsusi vüsət almışdır. Türklerin öz dillərində danışması yasaqlanmış, türkçə təhsil

ləğv edilmiş, bolqarca bilməyənlər işdən azad edilmiş, onlara heç bir hüquq tanınmamışdır (38, 20-23). Bütün bunlar böyük köclərə səbəb olmuş, Bolqarıstan türklüyü böyük ölçüdə mənəvi-mədəni zərbələr alaraq sarsılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq hazırda Bolqaristanda təqribən bir milyon türk yaşamaqdadır (38 , 16).

Bolqar türklərinin qədim tarixi kökə malik olduğunu və indi yaşadıqları ərazilərdə uzaq keçmişlərdən, əski zamanlardan bəri mövcudluğunu sübuta yetirən başqa bir amil isə bu ərazilərdə olan, bu günümüzə qədər gəlib çatmış yer-yurd adları toponimlərdir. Bunu hətta «Bolqar» adının etimoloci mənası da bir daha sübuta yetirir. Macar tədqiqatçıları Gyula Nemet və Laselo Rasoninə görə, «Bolqar» sözü bir etnonim olaraq türk mənşəli arxaik «Bulqa» sözündən əmələ gəlmışdır. Bundan başqa bəzi tədqiqatçılar «Bolqar» adını türk dilində olan «bulamak», «bulqak», «bulqanc-karışıklık», İslam qaynaqlarında «Buqar, Bular, Biler» sözlərindən yarandığını iddia edirlər. Üçüncü qrup tədqiqatçılar isə «Bolqar» adının etimoloci mənəsini «Bittiqur (Beş Oğuz)» kəlməsi ilə bağlayırlar (77, 40-53). Şübhəsiz ki, «Bolqar» toponiminin bağlı olduğu əsas qaynaq qədim türk soylarından olan «bulqar»ların adı ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, Sofyada nəşr olunan «Bolqar» dilinin etimoloci lügəti»ndə bu adın Slavyan dilləri ilə hər hansı bir bağlı-

lığına toxunulmamışdır. Bundan əlavə bir çox toponimləri nümunə kimi göstərmək olar. Türk tədqiqatçısı Türker Açıroğlu bu barədə tədqiqat apararaq «Bulqaristanda türkçe yer adları» kitabını nəşr etdirmişdir (31). Bu kitabda o bir çox Bolqar-türk toponimlərinə aydınlıq gətirmiştir. Məkrli assimilyasiya siyasəti nəticəsində zorla dəyişdirilmiş türk toponimlərinə də bu kitabda geniş yer verilmişdir. Məsələn:

Abdi-köy – Varnanın türk kəndlərindəndir. 1934-cü ildə türk toponimi bolqar sözüylə əvəzlənərək Samotino adlandırılmışdır.

Abdurrahmanlar – Şumnunun kəndidir. 1934-cü ildə Krayqorsi adlandırılmışdır.

Balaban – Paşmaklinin türk kəndidir. 1934-cü ildə Yaqodina adlandırılmışdır.

Dobrucalar – 1934-cü ildə Bolqarcayla əvəzlənərək Dorotitsa adlandırılmışdır.

Türkeş – 1934-cü ildə Bolqarçayla əvəzlənərək Şişkovitsa adlandırılmışdır.

Türkmenler – 1934-cü ildə adı dəyişilərək Tamarino adlandırılmışdır.

Sultan – 1949-cu ildən etibarən Nevski adlandırılmışdır.

Bolqarıstan ərazisində türklərə məxsus bu qəbildən olan yüzlərlə-minlərlə arxaik toponimlərin adlarını çəkmək olar. Bu da türklərin həmin ərazilərdə qədim kökə və mövcudluğunu malik olduğunu sübuta yetirən bir təzkibolunmaz dəlildir.

Makedoniya türkləri

Makedoniya Balkan yarımadasının cənubunda yerləşən, sahəsi 67.741 kv. kilometr olan, şərqi-dən Bolqarıstan, qərbi-dən Albaniya, cənubdan Yunanistan və şimaldan Serbiya ilə həmsərhəd olan Balkan ölkəsidir. 1993-cü ilə qədər Yu-qoslaviya Sosialist Federativ Respublikasının tərkibində Muxtar Respublika statusunda mövcud olmuşdur. Makedoniyada makedonlar, serblər və xorvatlarla yanaşı türklər də yaşayırlar.

1943-cü ildən etibarən Bosniya, Hərsoqovina, Serbiya, Sloveniya, Xorvatiya, Çernoqoriya, Kosova və Vayevodin vilayətləri ilə yanaşı Makedoniya da Yuqoslaviya Federativ Respublikasının tərkibinə daxil edildi. XX əsrin axırlarında bütün dünyada baş verən geosiyasi dəyişikliklər Balkan ölkələrindən də yan keçməmişdir. Səkkiz sentyabr 1993-cü ildə Makedoniya paytaxtı Skopiya (Üsküp) olmaqla öz

Türklərin Makedoniya ərazisində məskunlaşması Osmanlı imperiyasının Balkan yarımadasını fəthi ilə bağlıdır. Başqa Balkan ölkələrində olduğu kimi Makedoniyada da türklər digər xalqlarla yanaşı ictimai və kütləvi işlərdə birgə fəaliyyət göstərmışlar. XIX əsrдə Türkiyə ilə Rusiya arasında baş vermiş Krım müharibəsinin rusların xeyrinə qurtarması Makedoniya türklərinin də sıxışdırılmasına zəmin yaratmışdır. Digər Balkan ölkələrində olduğu kimi Makedoniyada da türklər təqiblərə məruz qalmış, yurd-yuvalarından didərgin düşmüşlər. On doqquz-iyirminci yüzilliklərdə Balkan ölkələrində türklərə qarşı baş vermiş müxtəlif səpgili hadisələr Makedoniya türklərinə də şamil edilir. XX əsrin sonlarında dünyada gedən demokratikləşmə prosesi sözsüz ki, Makedon türklərinin də mənəvi-siyasi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa başlamışdır.

Yuqoslaviya (Kosova) türkləri

Kosovo keçmiş Osmanlı imperiyasının tərkibində beş yüz il ərzində türk-müsəlman torpağı olmuşdur. Burada albanlarla türklər uzun müddət din qardaşları kimi əmin-amanlıq, bərabərlik şəraitində və sülh içərisində yaşımişlar.

Lakin, Osmanlıının Balkanlardan əl çəkməsi ilə türk-alban düşmənçiliyini qızışdırıran qüvvələr istər-istəməz kimlik mücadiləsinin əsasını qoymuşlar. Türk-Serb və Türk-Rus müharibələrindən sonra Albaniyada xeyli dərəcədə artan Osmanlı əleyhdarlığı şəraitində Kosova türklərinin taleyi repressiya və qətllərlə üzləşdi (67, 295).

Balkan müharibəsindən sonra həm Kosovadakı, həm Makedoniyadakı türklər Serbistan krallığı sərhədləri daxilində qalmışdır.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış Serb-Xorvat-Sloven krallığı Kosova türklərini də əhatə edirdi. Onlara göstərilən təzyiq və işgəncələr azalmamışdır. 1919-cu ildə məqsədi Makedoniya, Kosova və Sancakda yaşayan müsəlmanları eyni «ittifaq» içində bir araya gətirmək olan İslam Mühafazaları Hüquq Cəmiyyəti meydana çıxdı və 1923-cü il seçkilərində bu təşkilat məclisə (parlamentə) 14 millət vəkili ilə qatıldı (67, 297). Lakin, təəssüflər olsun ki, zehinləri Kosova və Qərbi Makedoniyada Alban hakimiyyəti qurmaq fikri ilə zəhərlənmiş albanlar birlikdə olan ortaq mücadilənin gücünü və əhəmiyyətini dərk edə bilməmişdilər. Buna görə də albanlar İslam Mühafazai Hüquq Cəmiyyətində türk-alban çəkişməsinin qızışmasına rəvac verdilər; nəticədə isə cəmiyyət parçalandı.

İkinci Dünya müharibəsində Kosova faşist-alman və italyan hakimiyyətinin nəzarətinə keçmişdi. Bu dövrdə təkrar canlanan Böyük Albaniyanın qurulması ideyası milliyyətçi albanları faşist işgalçılara ilə iş birliyinə sövq etdi. Sovet qoşunlarının müharibə gedışatında dönüş yaradaraq faşistləri geri çəkilməyə məcbur etməsindən sonra bu xülya yenidən boşça çıxdı.

1943-cü ildə hər bir millətə, etnik qrupa bərabərlik vədi verən və alman faşistlərinə qarşı vuruşan müttəfiqlərin də dəstəyini alan (SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya və s.) Yuqoslaviya Xalq Federativ Respublikasındaki hadisələr göstərdi ki, Kosova və Qərbi Makedoniyada yaşayan türklər üçün bu vəd bir söz olaraq qaldı. Bu illərdə Yuqoslaviya ilə Türkiyə arasındaki əlaqələr son dərəcə pisləşmişdi və Kosova ilə Qərbi Makedoniyada yaşayan türklərin varlığı əslində inkar edilirdi. Həm Yuqoslaviyada, həm də Albaniyada qurulmuş kommunist recimləri milliyyətçi-şovinist qüvvələrlə iş birliyinə girərək türkləri hədəf seçmişdilər. Məqsəd oradakı türk varlığını repressiya və assimiliyasiya vasitəsi ilə yox etmək idi. Onlar öz çirkin istəklerinə heç də tamamilə müvəffəq ola bilmədilər. Yuqoslaviyanın keçmiş diktatoru İosif Titonun ölümündən sonra və XX əsrin sonlarına doğru dünyada baş verən geopolisiyasi proseslər nəticəsində ölkə dağılmağa başladı.

Yuqoslaviyanın dağılmasıyla yeni dövlətlər ortaya çıxdı. Beləliklə də Yuqoslaviya türklərinin bir hissəsi Makedoniya cumhuriyyəti, bir hissəsi də yeni Yuqoslaviya sərhədləri içərisində qaldı (62, 10-15).

Yeni Yuqoslaviya türklərinin ən böyük hissəsi əslində Makedoniya ilə qonşu olan Kosovadadır. 1991-ci ildə keçirilən əhalinin siyahıya alınmasına görə orada 11.444 nəfər türk yaşamaqdadır, halbuki 1981-ci ildə türklərin sayı 12.513 nəfər olmuşdur. Məlumdur ki, Balkanlarda türklərə qarşı törədilən təzyiqlər və qətllər öz işini görmüşdür.

Makedoniya və Kosova qonşu bölgələrdir. Hər iki bölgədə baş verən hadisələr bu və ya digər dərəcədə oxşardır. Bununla belə Kosova türkləri assimiliyasiyaya qarşı Avropa türklərinin digər kəsimlərindən tam fərqli bir müstəvidə mübarizə aparmalı olmuşlar. Makedoniya türkləri əgər xristian bir ölkədə mücadilə aparmışlarsa, Kosova türkləri öz din qardaşları albanların təzyiq və assimiliyasiyasına qarşı çıxmış olmuşlar (67, 295).

Son dərəcə ağır vəziyyət və şərtlər içinde olmalarına baxmayaraq Kosova türkləri öz türklüklərini yaşatma uğrunda mübarizəni getdikcə gücləndirirlər. Bu isə onların mədəniyyətlərinin, o cümlədən ədəbiyyatlarının qorunub saxlanmasında və inkişafında da təzahür edir.

Balkan türklərinin əsas milli-mənəvi göstəricilərindən olan ədəbi varlığı şifahi və yazılı ədəbiyyatı ehtiva etməklə geniş və rəngarəngdir. Zəngin folklor nümunələrini və çox müxtəlif üslublu şair və yazıçıları özündə birləşdirir.

Mütəxəssislər göstərirler ki, Osmanlı dönəminin mədəniyyət coğrafiyasına nəzər salınsa, sözü gedən dövrün ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutan görkəmli ədəbi simaların böyük bir qisminin Balkanlardakı şəhərlərdə ana-dan olduğunu görmək mümkündür. «Bir başqa sözlə ifadə edilmiş olsa, Osmanlı dövlətinin şair kadrosunun önəmli bir bölümünü Rumeli yetişdiriyordu» (38, 14).

Əlbəttə, bu heç də təsadüfi deyildi və müəyyən mənada tarixi qanuna uyğunluğun nəticəsi idi. Bir tərəfdən Osmanlı-türk mənəvi-siyasi varlığının Avropada dominant – üstün mövqe kəsb etməsindən gələn tarixi qürur və məsuliyyətlə mənsub olduqları mədəniyyəti, o cümlədən də ədəbiyyatı irəliyə doğru daşımaq, yaşatmaq və inkişaf etdirmək zehniyyəti, bir tərəfdən də üzbüüz qaldıqları Avropa-xristian mədəniyyəti ilə qarşılıqlı münasibətlər zəminində daha sayiq və çevik mövqe nümayiş etdirmək zərurəti Balkan–Rumeli türklərində ədəbi həyatın qaynarlığını təmin etmişdir. Balkanlardakı türk ədəbi kimliyi və onların yaratdıqları bədii örnəklərin təsir dairəsi ilə bağlı coxsayılı nümunə və faktlar göturmək mümkündür.

İrəlidə yeri gəldikcə bu barədə yenidən danışılacaq və ayrı-ayrı ədəbi-tarixi faktlar üzərində ayrıca dayanılacaqdır. İndiliksə təkcə belə bir faktı xatırlatmaq yetərlidir: orta çağ təzkirəçilərinin verdikləri bilgilərdən bəlli olur ki, Osmanlı zamanında bugünkü Bolqarıstan sərhədləri daxilində səksən beş şair yetişmişdir (38, 16). Buraya Rumınya, Makedoniya, Albaniya – Kosova, Bosniya-Herseqovinya bölgələrində doğulmuş və yazış-yaratmış şairləri də əlavə etmiş olsaq, Balkan türklərinə məxsus ədəbiyyatın tarixən nə qədər böyük coğrafi genişliyə və ədəbi zənginliyə malik olduğunu asanlıqla təsəvvürə gətirmək mümkündür.

1.2. Balkan türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatlarının mövzu-canr əhatəsi və özünəməxsus cəhətləri

Balkan türklərinin tarix içindən gələn ədəbi-mədəni varlığı şifahi və yazılı ədəbiyyatdan ibarət olmaqla iki yerə bölünür. Tarixi-estetik məzmunu və struktur-semantik göstəriciləri baxımından şifahi ədəbiyyat daha arxaik qatları ifadə edir və ümumtürk folklor mədəniyyəti içərisində yer alır. Osmanlı imperatorluğu dönməmində geniş mənada türk

folklor arealı ilə birbaşa və üzvi əlaqəyə malik olan Balkan türkləri dil, din və folklor dəyərlərini Osmanlı dövlətinə məxsus mənəvi sistemin tərkib hissəsi kimi yaşatmışlar. Şərqi Anadoludan Avropaya qədər uzanan nəhəng etnocoğrafiyanın etnik-mənəvi gücü yüzillər boyunca Balkanlardakı türk varlığında da öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Təəssüf ki, XIX əsrin axırlarından etibarən osmanlıların tədricən Balkanlarda öz tarixi-siyasi nüfuzlarını itirməsi orada məskun olan türklərin taleyində ağır və məşəqqətli bir mərhələnin başlangıcına yol açmışdır. Balkan türkləri siyasi müstəqilliliklərini itirmiş, böyük türk coğrafiyasından təcrid edilmiş, ardi-arası kəsilməyən repressiya və təzyiqlər altında yaşamğa məcbur olmuşlar. Müxtəlif Balkan dövlətləri daxilində uzun zaman davam edən təcrid olunmuş həyat tərzi onların ana türklükə mənəvi-mədəni əlaqələrinin qırılmasına səbəb olmuşdur ki, bu da dil, folklor və etnoqrafik dəyərlər kimi əsas milli kimlik göstəricilərinin müxtəlif səviyyələrdə itkilər verməsiylə nəticələnmişdir. Başqa din və yabançı dillər, eləcə də mədəniyyətlərlə çəvrələnmiş Balkan türklüyü özünün milli mövcudluğunu qorumaq üçün bütün gücüylə çarpışmalı olmuş və az qala bir əsrdən də uzun bir zaman məsafəsi boyunca davam edən ölüm-qalım mücadiləsinin sonunda bir daha tarix içərisindən boy göstərməyi bacarmışdır. Türk dili və mədəniyyətinə həqarətlə

baxılması, məcburi və məkrli assimilyasiya proseslərinin həyata keçirilməsi böyük mənəvi və fiziki itkilərə yol açsa da yad din və dillər içində türk-islam varlığı günümüzə qədər qorunmuşdur. Milli özünü müdafiə, yad-yabançı mədəniyyətlərə qarşı mübarizə prosesində, şübhəsiz ki, tarixi-mənəvi dəyərlərin rolu həllədici olmuşdur. Bu sıradə adət-ənənələrə, əski inanışlara, toy və yas mərasimlərinə, sözün geniş mənasında folklor və etnoqrafiya mədəniyyətinə mühafizəkar bağlılıq amilini xüsusi qeyd etmək lazımlı gəlir.

Türk dil və mədəniyyətinin Balkanlarda təcrid və təzyiq altında saxlanılmasına baxmayaraq ortaç türk arealına məxsus tarixi-mənəvi müştərəklik əsas parametrlər üzrə qorunmuşdur. Balkanlardakı türk-islam mənəvi dəyərləri, o cümlədən də linqvistik göstəricilər, folklor-etnoqrafiya realiləri, etnopsixoloci baxışlar sistemi və s. Türküstən, Qafqaz və Anadoludakı etnomədəni mənzərə ilə çox yaxından səsləşir, bəzən isə biri-birinin eyni kimi görünür. Bu qan və ruh bağlılığının, yüzilləri çevrələyən ortaç tarixi keçmişin təzahürüdür. Balkan türklərinin ləhcə xüsusiyyətlərində qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən də Orxon-Yenisey mətnlərində müşahidə olunan linqvistik ünsürlərin qorunması, qədim türk epik ənənəsinə məxsus «Köç», «Təpəgöz», «Koroğlu», «Kuzu Körpəc» və

başqa örnəklərin unikal-arxaik variantlarının Balkan türklərinin folklor repertuarında bu gün də yaşaması ortaq keçmişdən başqa hər hansı bir səbəbə söykənmir.

Dil və folklor arealının tarixi bütövlüyü müraciət-ya-naşma etiketlərindən (görüş – salamlaşma, əhvallaşma, sağollaşma və s.) tutmuş mifoloci inanışlara, alqış-qarğış, xeyir-dua, atalar sözü, məsəl, tapmaca kimi yiğcam canrlardan başlamış əfsanə, rəvayət, lətifə, nağıl, dastan kimi mükəmməl sücətə malik epik mətnlərəcən bütöv mənəvi məkanda özünü göstərməkdədir. Həm geniş mənada türk dünyasından qoparıldıqlarına, həm də ayrı-ayrı dövlətlərə (Rumınya, Bolqarıstan, Yuqoslaviya Federativ Respublikası) daxilinə düşdüklərinə görə biri-birindən təcrid olunma dil-ləhcə və folklor-etnoqrafiya səviyyəsində müəyyən yerli-regional keyfiyyətlər də meydana gətirmişdir. Tarixi bütövlüyü və yerli-regional özünəməxsusluğu daha aydın görmək üçün konkret örnəklər üzərində tarixi-müqayisəli təhlil aparılması zəruridir. Beləliklə, ümumi kontekstdə Balkan türkləri adı altında cəmləşən Rumınya, Bolqarıstan, Makedoniya, Kosova türklərinə məxsus folklor örnəklərini mühüm canlar və diqqətçəkici mətnlər üzrə həm onların bir-biri ilə, həm də Anadolu, Azərbaycan, bəzən isə yeri gəldikdə Orta Asiya və Sibir türklərinə məxsus folklor mədəniyyəti ilə

Lirik növün əsas canrlarından olan manilər Balkan-türk folklor arealında öz aktivliyi ilə seçilir. Azərbaycan bayatları, özbək koşuqları, qazax-qırğız yır-cırları, Anadolu maniləri və İraq-türkman xoryadlarının ölçü və ideya-estetik göstəriciləri ilə yaxından səsləşən (5, 168) bu poetik nümunələri romantik-aşıqanə ovqatın, vətən-qürbət duyğularının, müxtəlif psixoloci məqamların lakonik və emosional təqdimidir:

Rumınya türklərində:

Ay doğar açmaq istər,

Al yanak yapmak istər.

Şu benim nazlı könlüm,

Yare kavuşmak istər.

(83, 82)

Yuqoslaviya (Kosova) türklərində:

Armut dalda sallanır,

Yere düşer, ballanır.

Bir iyit vezir olsa,

(67, 346)

Bolqaristan türklərində:

Bahçelerde gezerim,
Altın çevre duzerim.
Annem, babam bilirler,
Ben yarimlə gezerim.

(38, 104)

Anadoluda:

Karşı-karşı hanımız,
Yanında harmanımız.
Gel sarılalım, sevgilim,
Çatlasın duşmanımız.

(43, 168)

Azərbaycanda:

Mən aşiq gül üzüdü,
Şeh düşdü, gül üzüdü.

Güldün, ağlım apardın,

(9, 74)

Orta Asiyada:

Taxt üstə yatan oğlan,

Kömləgi katan oğlan.

Tur, yarın apardılar,

Beyxabar yatan oğlan.

(5, 168)

Bu sıralamanı digər türk xalqlarının eyni səpgili lirik folklor mətnləri ilə kifayət qədər çox uzatmaq mümkündür. Poetik strukturun (dörd misra, yeddi heca, a-a-b-a şəklindəki qafiyə düzümü) və lirik ovqatın bənzərliyi də folklor təfəkkürünün eyni sistem üzərinə kökləndiyini göstərir.

Regional özünəməxsusluq isə daha çox məhəlli söyləniş tərzində və yerli toponimlərin folklor mətninə yerləşdirilməsi ilə gerçəkləşir:

Anasının bir kızı,

Yanakları kırmızı.

Ben yarıımı tanıyorum –

(83, 77)

manisində adı keçən «Köstəncə» Rumınya türklərinin məskun olduqları əsas ərazilərdən biridir.

Ninni-layla-oxşama mətnlərində, eləcə də türkülərdə mani-bayıtı formullarından geniş şəkildə istifadə olunması digər türk xalqlarında olduğu kimi Balkan türklərinin folklorunda da nəzərə çarpir:

Kaleden atın beni,

Kızlara satın beni.

Arpa degil, buğdayım,

Pahalı satın beni,

Ninni, yavrum, ninni.

(83, 87)

Bu mətnin Azərbaycan uşaq folklorundakı oxşama-əzizləmə səciyyəsi daşıyan qarşılığı aşağıdakı kimidir:

Atım-tutum mən səni,

Şəkərə qatım mən səni.

Atan evə gələndə,

Qucuna atım mən səni.

Hoppa, a quzum, hoppa,

Hoppa, a quzum, hoppa!

(10, 36)

Tarixi təcrübə və sınaqların ümumiləşdirilmiş yekun qənaətlərini eks etdirən, çoxmənalılığa və məcazi tutuma malik olan atalar sözləri Balkan türklərinin gündəlik həyatında, məişətində, söz-söhbətində fəal işləkliyini qorumaqdadır. Bir qismi sadə didaktik cümlələrdən, bir qismi də nəzm şəklindəki qafiyəli mətnlərdən ibarət olan atalar sözləri Balkan türklərində «Ata sözləri» və ya «Aydımlar» adı altında tanınır. Daha çox Anadolu folklorundakı eyni adlı örnəklərlə üst-üstə düşən sözü gedən folklor nümunələri Azərbaycan və Orta Asiya türklərinin atalar sözlərinə də xeyli dərəcədə yaxındır.

Balkan türklərində:

Adamın yerə bakanından, suyun ağır akanından kork.

(67, 23)

Anadoluda:

Kork adamın yerə bakanından, suyun sakin akanından.

Azərbaycanda:

Suyun lal axanı,

Adamın yerə baxanı.

(2, 23)

Yaxud, Balkan türklərində:

Ər ölir, adı kalır.

(46, 88)

Orta Asiya türkmənlərində:

Ər ölüür, savı kalır.

(46, 88)

Anadoluda:

At ölsə, meydan kalar,

Ər ölse, ad-san kalar.

(46, 88)

Azərbaycanda:

İgid ölər, adı qalar,

(2,
184)

Göründüyü kimi, fərq daha çox fonetik-ləhcə, leksik-grammatik istiqamətlərdə özünü göstərir və bu da regional özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərdən biri kimi folklor örnəyini variantlaşdırıbılır. Regional cizgilərdən, xüsusən də ləhcə xüsusiyyətlərindən doğan variantlaşma Balkan türklərinin ayrı-ayrı qolları daxilində də baş verir və bu hal təkcə atalar sözlərində deyil, əksər folklor canlarına məxsus mətnlərdə müşahidə olunur. Məsələn, Makedoniya türklərindəki «Çalma elin kapısın, çalırlar evin tapusın» atalar sözü Bolqarıstan türklərində: «Çalma taxta kapumu, çalaram demir kapunu», Ruminya türklərində isə: «Çalma elin kapısın, çalırlar kapını» (41, 123) şəklində variantlaşmışdır.

Yuxarıda misal götirilmiş atalar sözlərinin müqayisəli təqdimatının yaratdığı təəssüratdan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, ibrətamız-hikmətli deyimlər, aforizm və didaktik kəlamlar məzmun və forma baxımından üst-üstə düşür. Ümumtürk folklor arealında oxşarlıq nümayiş etdirən yüzlərlə, minlərlə belə atalar sözləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu da onların eyni qaynaqdan baş alıb

gəldiyini və eyni etnopsixologiyaya malik doğma-qohum xalqların təfəkkür tərzinin məhsulu olaraq ortaya çıxdığını söyləməyə əsas verir.

Eyni müşahidələr tapmacaların müqayisəli təhlilində də üzə çıxır. İnsanın əqli qabiliyyətini, fəhm, təxəyyül چevikliyini, zehni zirəkliyini yoxlamaq məqsədi daşıyan bu canr Balkan türkləri arasında «Bilməcə» və ya «Bulmaca» adı ilə yayılmışdır. Balkan-türk folklorundakı tapmacaların böyük əksəriyyəti təbiət, təbiət hadisələri, fauna və flora ilə bağlıdır. Tapmaca mətnlərinin quruluşundan da görünəndüyü kimi, əşya və ya hadisənin müəyyən bir əlamətinə dolayı yolla işarə edilərək qarşı tərəfin öz təxəyyül və fəhm gücüylə onu təsəvvürə gətirib canlandırmamasına imkan açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, manilər və atalar sözlərində olduğu kimi tapmaca-bulmacalarda da türk folklor areali ilə sıx bağlılığın olduğu görünür. Məsələn, açması «buz» olan bir tapmacanın timsalında bunu nəzərdən keçirək.

Bolqarıstan türklərində:

Ateş yakmaz,

Su batırmaz.

(38, 25)

Suda buulmaz,

Ateşde yanmaz.

(30, 12)

Anadoluda:

Ateşde yanılmaz,

Deryada boğulmaz.

(94, 18)

Azərbaycanda:

Odda yanmaz,

Suda batmaz.

(22, 46)

Eyni müqayisə və bənzərlikləri «bynə» haqqında olan «Kəndi çinlacıq, bütün dünyayı giydiriyo» (Balkan) – «Aləmi bəzər, özü lüt gəzər» (Azərbaycan) – «Don giydiriyor hər kəsə, bulamaz kəndinə əlbisə» (Anadolu) tapmaca mətnindən görmək mümkündür. Balkan-türk folklorundakı ümumi tapmaca-bulmaca arsenalının yetmiş-səksən faizi bu vəziyyətdədir. Bəzən isə əlamət uyğunluğuna görə bir tapmacanın müxtəlif açmaları –

Dağdan – gəlir,

Daşdan gəlir,

Qudurmuş aslan gəlir –

tapmacasının Azərbaycan folklorundakı cavabı «sel» olduğu halda (22, 19), Balkan türklərində:

Tağdan gelir, taştan gelir,

Bir yularsız arslan gelir –

Bulmacasının cavabı «dərə» kimi qəbul edilir (94, 73). Əslində göstərilən əlamət hər iki cavaba uyğun şəkildə qurulmuşdur. Görünür, fərqli cavabların yaranması insanların məskunlaşlığı coğrafi şəraitlərin müxtəlifliyindən irəli gəlmişdir.

Bilindiyi kimi, şifahi xalq ədəbiyyatının diapazonu mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti, tarixi kökləri, bahadırlıq-qəhrəmanlıq duyğularının tarixi içindəki gerçəkləşmə formaları, mifoloci və milli dünyagörüşünün əhatə dairəsi və estetik gücü ilə müəyyən olunur. Balkan türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatında da yuxarıda sadalanan keyfiyyətlər kifayət qədər qabarıl və güclüdür. Bu baxımdan etnosun adını öz üzərinə götürmüş qədim bir

folklor canrının – «türkü»-lərin ideya-məzmun tutumundan bir çox tarixi və çağdaş keyfiyyətləri aydınlaşdırmaq olar. Adından da göründüyü kimi türklərə məxsus nəğmələr, türklərin oxuduğu mahnılar anlamını verən «Türkülər» Balkanlarda milli həyatı hərəkətə gətirən ən dinamik, işlək və populyar folklor örnəyi idir. Bu canrin adı Anadoluda da eyni şəkildədir. Azərbaycanda ona qarşılıq olaraq «mahnı», «xalq mahnısı», özbəklərdə «aşulə», qazax-qırğızlarda «yırıcı» adları işlədilir.

Balkan-türk folklorundakı Türkülər aşiqanə-romantik, vətən sevgisi, qurbət ağrısı, ayrılıq iztirabı, hicran-həsrət sıxıntısı, görüş-vüsal sevinci, zarafat-məzhəkə ovqatı, gənclik-gözəllik şövqü ifadə edən lirik-emosional örnəklərdir.

Aşıqanə türkündən bir parça:

Ah, ne de güzel saçların var,

Ah, ne de güzel saçların var.

Saçları senden,

Taraması benden.

Edalı küçük hanım,

Ah, ne de güzel kaşlerin var,

Ah, ne de güzel kaşlerin var.

Kaşları senden,

Sürmesi benden.

Edalı küçük hanım,

Nasıl keçeyim senden?..

(83, 105)

Melopoetik səciyyə daşıyan bu mətnlər ya sadəcə olaraq ifaçının avazı, ya da musiqi müşayiəti (adətən bağlama-sazla) çatdırılır. Misra-təkrirləri və nəqarətlər (Balkan türklərində buna «dönderme» deyilir) mətni melodik axara salmaq üçündür. Türkülərdə melodik axarın güclü olması bir çox hallarda onların oyun havalarına çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. «Çevriyem», «Alıməm», «Sürməlim», «Bostançı», «Laz kızı», «Yavuz gəliyor, Yavuz» və başqa bu qəbildən olan onlarla türkü toplu oyun-rəqsłər zamanı sıx-sıx ifa edilməkdədir:

Yavuz geldi, yaz geldi,

Bazara kiraz geldi.

Aldım beş okka kiraz,

O da yare az geldi.

Lay lili, lay lili,

Lay lili, lay lili, laylaylay

aman...

(83, 76)

Yaxud:

Ay laz kızı, laz kızı,

Yanakları kırmızı.

Yanağına gül açmış,

Sandım sabah yıldızı.

Yandan gel, yarım, yandan ged,

Yandan saramam, kucağıma gel...

(83, 76)

Balkan-türk folklorunda, o cümlədən də türkülərdə tarixi-siyasi prosesləri əks etdirən, xüsusilə də Osmanlı dönəmindən sonrakı dövrdə rus, bolqar, rumın təzyiq və

repressiyalarına münasibəti ifadə edən çoxsaylı motiv və ideyalar mövcuddur. Bu türkülərin bir qismində türk savaş ruhu, Osmanlı və Türkiyə, xüsusən də Atatürk sevgisi əsas yer tutur. Tarixin çeşitli dönəmlərindəki zəfərlərlə dolu türk savaşları və türk savaş qəhrəmanları ilə ilgili hekayə, dastan və türkülər iyirminci əsrдeki ağır zamanlarda Balkan türklərinə yenilməzlik ruhu, sabaha, gələcəyə inam hissi aşılmışdır. Məşhur Çanaqqala savaşından iyirmi il sonra – 1938-ci ildə doğulmuş Makedoniya türkü Mümin Yusifin 1984-cü ildə folklor toplayıcısı Sevim Plićkovaya ruhunun bütün gücüylə «Çanakkale türküsü» oxuması buna əyani sübutdur:

Gelme, bre fransız, gelme, görürüm seni,

Elimdeki mavzerlen vururum seni...

Çanakkale içinde aynalı çarşı,

Anne, ben giderim düşmana karşı.

Of, gencligim, eyvah,

Of, gencligim, eyvah!

(85,

960)

1942-ci il təvəllüdü Bəkir Maksutun söylədiyi «Kara

dəniz türküsü»ndə də türk əsgərinin millət və dövlət yolundakı fədakar qəhrəmanlığı öyülür:

Kara deniz akmam diyor,
Etrafımı yıkmam diyor.
Yüz bin kafir gelmiş olsa,
Bən devleti vermem diyor,
Yüz bin Moskov gelmiş olsa,
Ben devleti vermem diyor!

(85,

961)

Bir qisim türkülərdə isə «Moskov» obrazı ilə türk düşmənciliyini əks etdirən bütün Avropa dövlətlərinə nifrət yağıdırılır. Onların türkləri yox etmək ideyalarının puç olacağı söylənilir. Aşağıdakı «Varna türküsü» buna yaxşı bir örnəkdir:

Düşman və kafir Moskov,
Denizden və karadan.
Toplardan sık güllə saçar,
Korkar Osmanlı toplarından, –
Moskov hücumdan kaçar...

Varnanın etrafı çadır,

İçinde Osmanlı yatır.

Gavur Moskov bilmez hatır,

Biz Varnalıyız!

(83, 347)

Bu qəbildən olan türkülərdəki milli mücadilə duyğusu, yenilməz türk qıruru Balkan türklərinin iyirminci yüzillikdəki uzun və fədakar mübarizəsinə böyük mənəvi dəstək olmuşdur.

Balkan-türk folklorunun epik qolunda əfsanə və rəvayətlər, nağıl və lətifələr, eləcə də dastanlar əhəmiyyətli yer tutur. «Taş kız» əfsanəsi ümumən türk folklorunda geniş yayılmış bir sücət əsasında qurulmuşdur: naməhrəmlərdən qorunmaq istəyən bakirə qız allaha yalvarıb oxu daşa və ya quşa çevirməyi arzulayır. Onun bu arzularından biri çin olur. O, quş olduğu zaman başında daraq (şanapipik), daş olduğu vaxt isə daşın baş ucundan su – göz yaşı axır. Makedoniyanın «Öhüş» bölgəsindəki «Taş qız» adlı qaya və ona bağlı əfsanə də bu motivi əks etdirir (62, 49).

Balkan türkləri arasındaki əfsanə və rəvayətlərin xeyli hissəsi türk bahadırlarının hünərləri, Toxtamış, Çöra Batır, Kara Yusuf, Qara Bəkir Paşa və başqa igidlərin döyüş-savaş

şücaətləri haqqında hekayələrdir (83, 66-68). Avropanın müxtəlif ərazilərindəki, o cümlədən də balkanlardakı türk fütühatları da əfsanələşmiş hekayələr halında xalq yaddaşında yaşamaqdadır (38, 49-54).

Romantik təxəyyülə güclü meyli olan Balkan türklərində nağıl canının da özünəməxsus yeri vardır. «Masal», «məsəl», «matal» kimi çeşitli adlar daşıyan Balkan nağıllarında türklərin arzu və inancları, mifoloci-əfsanəvi təsəvvürləri, gözəllik, xeyirxahlıq, qəhrəmanlıq barədə düşüncələri öz inikasını tapmışdır. Qaranlıq dünya, yeddi başlı əcdaha, uçan xalça, sehrli üzük, div, küpəgirən qarı və başqa nağıl obraz və motivləri digər türk və şərq xalqlarında olduğu kimi Balkan türklərinin nağıl-masallarında aparıcı mövqedədir. Animist-mifoloci təsəvvür-lərin izlərinə də bu nağıllarda sıx-sıx rast gəlinir. «Keloğlan ilə Kemer tay» nağılında türklərin ata saygı və inanışı motivi buna misal ola bilər: «Cocuk o toya girməzdən öncə Kemer tayın yanına girmiş. Bir də görsün at ağlıyor. Şaşib ona sormuş:

– Sana nə oldu?

– Nə olacak, arab anana bu gün zehir verdi və yumurtanın içine kattı, seni otalamak için, istersen ver bak kediye» (67, 58). Göründüyü kimi, burada atın öncə-

görməlik və xilaskarlıq funksiyası ilə arxaik türk mifologuları öz əksini tapmışdır. «Sapı kız», «Salkım söyüt», «Şahitlər kayası», «Çat-çat dağın suyu», «Padişahın qızı», «Konuşan ağac» (83, 42-47) və başqa nağıllarda xeyirxahlıq, doğruluq, halallıq, müdriklik, fədakarlıq və s. bu kimi humanist keyfiyyətlər təbliği təlqin olunur.

Balkan-türk masallarının söyləniş tərzi Anadolu, Azərbaycan və Orta Asiya nağıllarının təhkiyəsini xatırladır. Ənənəvi başlama manerası, təsvir və yekun formulları arasında demək olar ki, cüzi fərqlər vardır. Əyanılık üçün «Padişahın kızı» nağılinin başlama manerasındakı qəlib-formula diqqət yetirmək kifayətdir: «Bi var imiş, bi yoq imiş. Evvel zaman içinde, kalbir saman içinde bir zəncin kasabada bir padişa yaşaymış. Bunun karısından mada bir kızı da var imiş. Bir cün karısı kiziyle yalnız kalır» (38, 337).

Bu nağıl təhkiyəsinin Azərbaycan nağıllarına məxsus söyləniş tərzi ilə yaxından səslənişi o qədər qabarıq və üzdədir ki, həmin səsləşməni hətta sıravi oxucu-dinləyici müşahidəsi də müəyyənləşdirə bilər. Bu səbəbdən də onların arasında müqayisə aparılmasına əslində heç bir ehtiyac yoxdur.

Balkan türklərinin şifahi epik ənənəsində diqqət

çəkən məsələlərdən biri də onların repertuarında türk dastançılığına məxsus arxaik-unikal mətnlərin yaşamasıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»dan bəlli olan məşhur «Təpəgöz» sücetinin müxtəlif variantlar şəklində Ruminya-Dobruca türkləri arasında gəzib dolaşması tarixi-mənəvi yaddaşa həssaslığın ifadəsidir. Maraqlıdır ki, mifoloci məzmun daşıyan həmin dastan-rəvayətin bir variantı demək olar ki, «Dədə Qorqud»dakı məlum süceti xatırladır. Sadəcə olaraq, burada «Dədə Qorqud» qəhrəmanları olan Basat və onun atası Aruz qocanın yerini padşah və onun oğlu tutur, konkret adlar çəkilmir (83, 21-22).

«Çora Batır», «Edige Batır», «Koroğlu» dastanlarının da müəyyən parça və qolları Balkan türkləri arasında geniş yayılmışdır (83, 28-33). Sadalanan mətnlərin mənzərəsindən də göründüyü kimi, onların bir qismi oğuz («Dədə Qorqud», «Koroğlu»), bir qismi isə qıpçaq («Edige Batır», «Çora Batır») dastanlarıdır. Oğuz dastanları Anadolu, qıpçaq dastanları isə Krim-tatar xətti ilə Balkanlara yerləşmişdir. Krim-tatar xətti ilə yerləşmə nisbətən sonrakı dönəmə aiddir. XIX yüzillikdə Krim müharibəsindəki məğlubiyyətdən sonra türklərin bir qismi Balkanlara köç etməyə məcbur olmuş, bu zaman qıpçaq-tatar folklorunu, o cümlədən də yuxarıdakı qıpçaq dastanlarını özləri ilə həmin ərazilərə gətirmişlər.

Balkan-türk arealı ilə həm tarixi-genetik, həm də tarixi-siyasi proseslər baxımından xüsusi şəkildə bağlılığı olan qaqauz türklərinin folklor mədəniyyətinin bəzi məqamları barədə ayrıca söhbət açmaq lazım gəlir. Qaqauzların daha əsgİ döñəmlərdə Rumınyanın Dobruca bölgəsində məskun olmaları (təqribən beş-altı min qaqauz indi də bir neçə kənd halında orada yaşamaqdadır) və sonralar müxtəlif səbəblərə görə indi Moldova, Ukrayna və Bolqarıstanda məskun olduqları ərazilərdə yerləşmələri onların mənəvi-mədəni irsinin Balkan-türk kontekstində öyrənilməsi zərurətini ortaya çıxarıı.

Qaqauzlar dini yaxınlığa görə digər Balkan xristian millətlərdən bəzi ədəbi-bədii ünsürlər alsalar da, yüzilliklərin dərinliyindən daşıyb gətirdikləri folklor mədəniyyətinin gücüylə öz türklüklərini qoruyub saxlaya bilmişlər. «Qaqauzların ətrafindakı Slavyan şovinizminin və xristian ortadoksluğun içində ərimədən bu günə qədər gəlmələrinin səbəbini Qaqauz milli kimliyinin qalxanı olan ana dili sevgisində və ana dilini üstün tutan ədəbi zənginliklə aramaq gərəkdir» (83, 199).

Həqiqətən də qaqauzlar xristian olmalarına baxmayaraq həmişə müsəlman türklərlə yaxın əlaqələrdə olmuşlar. Qaqauz türk ədəbiyyatının ən əsas qaynaqları kökü minlərcə illik keçmişə dayanan və şifahi xalq

Ədəbiyyatının zənginliyini əks etdirən ağızdan-ağıza keçib günümüzə çatmış ədəbi-bədii əsərlərdir. Bu ədəbi qaynaqlar zaman-zaman şəklini və formasını qismən dəyişsə də heç bir zaman öz ilkinliyini itirməmişdir. Qaqauzların bu gün də yaşatdığı atalar sözləri, məsəllər, əfsanələr, xalq hekayələri, türkülər bunun ən canlı dəllilləridir.

Məhz bu səbəbdən də Qaqauz türklərinin sosial-mədəni həyatında şifahi xalq ədəbiyyatı geniş yer tutur. Toyłarda, bayramlarda, hüzr-yas məclislərində və ümumiyyətlə insanların bir yerə toplasdıqları yerlərdə öz məqamına görə türkülər oxunur, ağılar söylənir, «cumbuş» adı ilə xatırlanan zarafatlar deyilir, «Nasreddin Hoca fikraları» (lətifələri) danışılır və beləliklə də folklor nümunələri mənəvi-mədəni mövcudluğun əsas göstəriciləri olaraq nəsildən-nəslə ötürülür. Qaqauz xalq ədəbiyyatı yaxın və uzaq tarixdəki əhəmiyyətli hadisələri, ibrətamız əməlləri, hikmətamız fikirləri, insan dramlarını, talesizlikləri və bütün bunlar haqqında məlumatları günümüzə qədər gətirib çıxartmışdır.

Qaqauz türklərinin yaxın tarixi Balkanlarda yaşayan sosial-siyasi proseslərlə, xüsusən də milli-mənəvi fəlakətlərlə sıx bağlıdır. XX əsrin ilk rübündə yaşanan müharibələr nəticəsində rumın, yunan və bolqar

assimiliyasiya siyasətinə məruz qalmış bu kiçik xalqın bir hissəsi Moldavaya sığınmış, qalanları isə Bolqaristan başda olmaqla digər Balkan ölkələrinə dağılıb səpələnmişdir. «Yaşanan bu köçler və zorluklar Qaqauz türklerinin sözlü edebiyyat zenginlikləri ile yazar ve düşüncelerinin eserlerine de yansımış; bu felaket dönemlerine kadar çox canlı bir şekilde devam eden Türkük şüuru ve Osmanlı devletine bağlılıq, yerini kismen de olsa Yunan, Bulqar və Sırp edebiyyatlarında geniş yer bulan Türk ve Osmanlı nefretine bırakmıştır» (83, 202). Ancaq zaman içinde qaqauz türklerinin folklor və ədəbiyyatı bu zərərli təsirdən aralanaraq yenidən öz tarixi kimliyinə və türk düşüncəsinə qovuşmuşdur (66, 28).

Qaqauz folklorunda türkülər geniş yer tutur. Qaqauz türklərində sevgi, həsrət, ölüm, yoxsulluq kimi həyatın drammatik tərəflərini əks etdirən nümunələrlə yanaşı, hərb-cəng məzmunlu, zarafat və məzə yönümlü türkülərlə də rastlaşırıq. Bizim ağrıları xatırladan ayrılıq və ölüm dən bəhs edən ağit türküleri (dizmekler) güclü emosional təsirə malikdir:

Şu karşıki daada bir yua yaptım,

O yuanın içinde yalnızca yattım.

Eşim, yavrularım gelecek diye yollara baktım.

Ah yandı yürecim yoktur, çayresi,

Onulmadık kaldı üreciimin yaresi.

(83,

319)

Lirik-aşıqanə türkülərdə isə həyata bağlılıq ovqatı qabarıqdır. «Alışimin kaşları qara», «Armut acı dallandı», «Bir Urum kızı», «Bülbül», «Çeşme başında», «Kadınım», «Köylü» və s. bu kimi türkülərdə saf məhəbbət tərənnüm olunur, gözəllik vəsf edilir, ayrılıq və hicrandan danışılır. Məsələn:

Yene ilk yaz oldu, sular duruldu,

Gönül kapusuna kilit uruldu.

Biz bir cift kumruyduk, yeşim uruldu,

Yeşim urulalı boynun buruldu.

Bana derler, ayleme, neyime güleyim

Aktı gözümün yaşı, sileyim...

(83 , 343)

Qaqauzların maniləri eynilə Azərbaycan bayatıları kimi dörd misradan və hər bir misrası 4+3 bölümlü 7 hecadan ibarət olub **a-a-b-a** qafiyələnməsi ilə düzəlir.

Lakin bəzi manilərdə heca ölçüsü və qafiyə düzümünün pozulduğunu, misraların sayının isə beş və ya altiya çatdığını görmək olar. Bütovlükdə isə poetik sistem və struktur Azərbaycan bayatları ilə həməhəngdir:

Ah, aalemi, aalemi,
Annıma çattım kalemi.
Bu güzellik sendeykan,
Çox yakarsun aalemi.

(83, 276)

Qaqauz folklorunda dini-kilsə mahnıları və rus-slav təsirini əks etdirən balladaları çıxmaq şərti ilə türk tarixi mədəniyyətindən kənardı hər hansı başqa bir mənəvi ünsür nəzərə çarpmır. İstər folklor canlarının ümumi şəbəkəsi, istərsə də bu şəbəkəyə daxil olan mətnlərin bədii-estetik səciyyəsi Balkan-türk arealına tam uyğundur.

Balkan türklərinin folklor arealı isə ümumən türk folkloru üçün səciyyəvi olan əksər canrları əhatə edir. Onların ehtiva etdiyi zəngin ideya-bədii xüsusiyyətlər, poetik-üslubi rəngarənglik həm Balkan türklərinin özlerinin, həm də geniş mənada türk milli-mənəvi varlığının gücünü

əks etdirir. Bu mənada Balkan-türk ədəbiyyatını, o cümlədən də folklorunu yaradan xalqın ədəbi coğrafiyası özünün alt qatında nəhəng türk etnocoğrafiyasındaki mənəvi-mədəni məkandır. Anadolu, Azərbaycan, Orta Asiya türklüyü ilə eyni etnik və tarixi-mədəni köklərə bağlılıq bu bütövlüyü şərtləndirən və yaşıdan əsas amildir.

Folklor və etnoqrafiya mədəniyyəti yüzillər boyunca Balkan türklərinin Avropadakı mövcudluğunu qoruyub saxlayan əsas mənəvi dayaqlardan biri olmaqla yanaşı, həm də mənəvi-mədəni irəliləyişə, o cümlədən də yazılı ədəbiyyatın təşəkkül və inkişafına təkan verən qüdrətli mənəvi-estetik zəmindir.

II FƏSİL

BALKAN TÜRK YAZILI ƏDƏBİYYATLARININ TƏŞƏKKÜLÜ, ƏHATƏ DAİRƏSİ VƏ İNKİŞAF YOLLARI

Balkanların coğrafi mövqeyi və bu həssas ərazidə gedən mürəkkəb tarixi-siyasi proseslər oradakı sosial-mədəni həyatın rəngarəngliyinə və dinamik irəliləyişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmüşdir. Hələ Hun, Avar, Bolqar, Peçeneq, Oğuz tarixi dönəmlərindən qədim türklərin Asiya və Avropanın bir çox mühüm əraziləri ilə yanaşı nəhəng Balkan yarımadasında da hökm və söz sahibi olmaları ilkin qaynaqlar və mötəbər məxəzlər tərəfindən təsbitlənmiş tarixi gerçəklikdir. Şübhəsiz ki, qədim türklər burada təkcə hərbisiyasi hökmranlığı həyata keçirməklə hüdüdlanıb qalmamış, özlərinin möhtəşəm mədəni-mənəvi varlığını da həmin areala yerləşdirmişlər. Bu baxımdan öncə də söyləndiyi kimi Balkanlardakı türk tarixi varlığı kifayət qədər əski zamanlara gedib çıxır. Həmin dönəmlərin izləri Balkan türklərinin

özlərinin folklor mədəniyyətində, eləcə də bir çox Avropa xalqlarının epos yaddaşında indi də yaşamaqdadır. Arxaik mərhələdəki qədim türk mənəvi energisi sonrakı dönəmlərdə tarix səhnəsinə çıxan yeni-yeni türk dövlətləri və xalqlarının əsas hərəkətverici qüvvəsinə və güc mənbəyinə çevrilmişdir. Bu aspektdən yanaşıldıqda, əski dönəmin Hun, Avar, Bolqar, Peçeneq, Oğuz tarixi-mənəvi varlığının erkən orta yüzilliklərdən etibarən Məmlük, Səlcuq, Ağ Orda, Qızıl Orda, Osmanlı, Qaraxanlı, Səfəvi və başqa bu kimi nəhəng dövlətlər – imperatorluqlar şəklində zühur etməsi tarixi proseslərin təbii-qanuna uyğun nəticəsi sayıyla bilər. Qədim-axraik mərhələdə olduğu kimi orta yüzilliklər dönəmində də türk-mənəvi varlığı Balkanlarda öz tarixi qüdrətini göstərmişdir. Əlbəttə, bu tarixi qüdrətin qızıl səhifələri Osmanlı zamanına bağlıdır. Bu dövrdə Balkanlarda türk-islam üslubunu əks etdirən memarlıq abidələri inşa edilmiş, körpülər, karavansaralar tikilmiş, cami və minarələr ucaldılmışdır. Xalçaçılıq, boyakarlıq, misgər və dulusçuluq sənətləri geniş yayılmış və inkişaf etmişdir (100). İslam maarifçiliyi Balkanlardakı mənəvi fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Ədəbi-mənəvi sahədə də zəngin və rəngarəng fəaliyyət həyata keçirilmişdir.

Osmanlı dönəmində Balkanlarda həm etnik, həm də dini-ruhani mənzərə mozaik bir şəkil alır. Müsəlman və

xristian olmaqla türkler də daxil olmaqla ona yaxın etnosun cəmləşdiyi Balkanlarda etno-mədəni və dini-ruhani, habelə məzəhbə rəngarəngliyin mövcudluğu bu dönləmdə heç bir kəskin ziddiyət və ixtilaf ortaya gətirməmişdir. Əksinə, Avropa-xristian mədəniyyəti ilə türk-islam mədəni-mənəvi sferası qarşılıqlı anlaşma və faydagötürmə münasibətləri kontekstində yaşamış və inkişaf etmişdir. Dini etiqad sistemi xristianlığa bağlı olan rumın, bolqar və serblərin ədəbi-mədəni həyatına türk-islam bədii-estetik düşüncəsindən gələn çoxsaylı mövzu, motiv və obrazlar onların yaradıcılıq axtarışlarında müsbət rol oynamışdır. Avropa ədəbi-mədəni məkanına yaxınlıq da öz növbəsində Balkan türklərinin ədəbi fəaliyyətinə miqyas genişliyi və poetik-üslubi rəngarənglik gətirmiştir.

Göründüyü kimi, tarixi və ədəbi-mədəni səciyyəsinə görə Balkan-türk ədəbiyyatı mürəkkəb və zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. XIX-XX yüzilliklərdə Osmanlı imperatorluğunun süquta uğraması, Balkanlara nəzarətin rusların, daha sonra isə sovet sosialist döşərgəsinin əlinə keçməsi, türklərin Bolqarıstan, Yuqoslaviya və Ruminyada etnik sixışdırma və deportasiyalara məruz qalması başqa sahələrdə olduğu kimi ədəbi-mədəni həyatda da öz mənfi təzahürünü göstərməyə başlamışdır. Etnik və dini ədəvətin qızışması ədəbi-estetik düşüncədə də öz əksini tapmışdır.

Osmanlı dönəmindən sonrakı dövrdən çağdaş mərhələyə qədər Balkan türklərinin ədəbiyyatı daha çox milli özünü müdafiə, türk tarixi kimliyinin qorunması yolundakı mücadilə səciyyəsi daşımaqdadır.

Balkanlarda XX yüzillikdən etibarən çoxsaylı dövlətlərin yaranması Balkan türklərinin ədəbi coğrafiyasını da həmin dövlətlərdəki tarixi-siyasi vəziyyətə uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır. Bu səbəbdən də Osmanlı dönəminin Balkan-türk ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklərdə mövcud sosial-siyasi vəziyyətə görə aşağıdakı ədəbi coğrafiyalar halını almışdır:

1. Rumınya türklərinin ədəbiyyatı
2. Qaqauz ədəbiyyatı
3. Bolqarıstan türklərinin ədəbiyyatı
4. Makedoniya türklərinin ədəbiyyatı
5. Yuqoslaviya (Kosovo) türklərinin ədəbiyyatı

Balkan türklərinə məxsus ədəbiyyatın tarixi mənzərəsini və çağdaş durumunu ədəbi coğrafiyalar üzrə tədqiq edib araştırmaq onun əsas səciyyəsini və yaradıcılıq problematikasını aydınlaşdırmağa imkan verir.

2.1. Ruminya türklərinin ədəbiyyatı

Ruminya türklərinin yazılı ədəbiyyatı şeirlə başlamışdır. Osmanlı dövründə əsasən Dobruca bölgəsində cəmləşən Oğuz kökənlə türklər XVIII-XIX yüzilliklərdə qıpçaq-tatar ünsürü ilə də zənginləşmişdir. Bu səbəbdən də onların şifahi və yazılı ədəbiyyatında həm oğuzlara, həm də qıpçaq (tatar) tayfalarına məxsus mövzu və canrlar, eləcə də dil-ləhcə özəllikləri özünü göstərməkdədir. Qaynaqlarda Tuna vilayətindən və ya Dobrucadan olduğu söylənilən bir neçə şairin adı çəkilməklə yanaşı, bunların həyatı haqqında kifayət qədər məlumat verilmir. Təzkirələrdə verilən məlumata görə, XVI əsrə Dobrucada «Həlaki» təxəllüslü bir divan şairi yaşamışdır (83, 17).

XVII əsr Bəktəşi şairlərindən olan və «Dobruca ozanı» olaraq tanınan Qazaq Abdalın Ruminya türklərindən olduğu təxmin edilir. Eyni zamanda XVII əsr saz şairlərindən Kul Mehmet və Öksüz Aşıq da Tuna ətrafında məskun olmuşdur. Bununla bərabər onu da göstərmək lazımdır ki, Türk ədəbiyyatının Anadoluda yetişən bəzi məşhur nümayəndələri müxtəlif səbəblər üzündən bir müddət Ruminyada yaşamışlar: Qazisoğlu Bədrəddin (1420-ci ildə vəfat edib), Taşlıcalı Yəhya bəy (XVI əsr),

Toqatlı Taann (1791-ci ildə vəfat edib), Həmdulla Sübhi Tanrıöyər (1966-ci ildə vəfat edib) və bir çox başqaları bu qəbildəndir (83, 17-18). Birinci Dünya müharibəsində hərbi müxbir kimi Ruminyaya gedən Əhməd Rasim öz təəssüratlarını 1916-ci ildə İstanbulda «Ruminya məktubları» adı ilə çap etdirmişdir (83, 17).

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Ruminya türklərinin müasir yazılı ədəbiyyatı XIX əsrin sonlarında başlamışdır.

Ruminya türklərinin yazılı ədəbiyyatında ittihadçılardan olan alban əsilli İbrahim Temonun mühüm xidmətləri olmuşdur. İstibdad reciminin təzyiqlərindən xilas olmaq məqsədi ilə Dobrucaya sığınan İ.Temonun Məcidiyyədəki fəaliyyəti Dobruca türklərinin milli duyğularının oyanmasında böyük rol oynamışdır. O, burada qabaqcıl dünya-görüşlü türklərlə yaxın əlaqələrə girərək, onları istibdad reciminə qarşı mücadiləyə çağırışmışdır. «İttihad və Tərəqqi»nin Balkanlar şöbəsi yaradılmış, buraya İstanbulda təhsil almış Mehmet Niyazi kimi gənclər qoşulmuşdur. Avropadan və İstanbuldan gətirilən qəzetlərlə yanaşı, Dobrucada «Dobruca sədası», «İşiq», «Haqq söz», «Həsrət», «Şərq», «Sədayi-millət», «Məktəb və ailə» və s. kimi otuza yaxın qəzet və curnal çap olunmuşdur. Sözü gedən mətbu orqan və dərnəklər milli dünyagörüş və ədəbi-estetik düşüncənin irəliləməsində

mühüm tarixi rol oynamışdır (83, 18).

Dobruca türklərinin ədəbiyyatını təmsil edən ilk nümayəndələr məhz həmin mətbuat orqanlarında yetişib püxtələşmişlər.

Rumınya-türk yazılı ədəbiyyatının diapazonu geniş miqyaslı olmuş və bu ədəbiyyatın nümayəndələri bir sıra dəyərli tarixi, dini, fəlsəfi, estetik əsərlər yazmışlar. Son bir əsr yarımlıq dövrdə öz yazılı ədəbiyyatında türk dilini və türklüyü yaşıdan Dobruca türklərinin poeziyası bədii-üslubi tutum, ideya-məzmun baxımından zəngindir.

Rumınya türk ədəbiyyatı üslubi-linqvistik səciyyəsinə görə özündə iki istiqaməti əks etdirir. Bunun biri Anadolu, digəri isə Krım-tatar üslubi-linqvistik istiqamətidir. XVIII yüzilliyin sonlarına qədər orada, daha konkret göstərmiş olsaq, Dobrucada xristian olan qaqaуз türkləri də müəyyən bir istiqamət təşkil etmişdir (83, 188-189). Sonradan qaqaузların indiki Moldava ərazisinə köçüb yerləşməsi ilə Dobrucada bu istiqamətancaq işaretlər halında qalmışdır. Əvvəzində Krım müharibəsində rusların üstünlük əldə etməsi Krım tatarlarının bir hissəsinin gəlib Dobrucada yerləşməsinə səbəb olmuş və onlara məxsus üslubi-linqvistik istiqamət qüvvətlənmişdir (29, 13-15). Dobruca bölgəsindəki Köstəncə, Məcidiyyə və Tulğa şəhərlərində

və onların çevrəsindəki kənd və qəsəbələrdə yaşayan yetmiş mindən yuxarı türkün təqribən qırx faizi tatarlardır. Bu gün Rumınya türklərinin tarix içində yetişdirdiyi istedadlı qələm sahiblərinin bir çoxu Dobruca tatarları içərisindən çıxmışdır. Bu sıradan Mehmet Niyazinin (1878-1931) ədəbi-tarixi fəaliyyəti diqqəti daha çox çekir. Əlli üç illik qısa həyatında Dobruca-İstanbul-Krim arasında məşəqqətli mübarizə yolu yaşayan, türklüyün milli oyanış hərəkatında əhəmiyyətli rol oynayan bu gözəl ziyalı və istedadlı şair istər təhsil almağa getdiyi İstanbulda, istərsə də ədəbi və pedaqoci fəaliyyətini həyata keçirdiyi Krim və Rumınyada öz idealı uğrunda dayanmadan çarşıdı. Mehmet Niyazi həyatı boyu türklük və Krim uğrunda mübarizə aparmış, əsərləri ilə mənsub olduğu xalqın milli ruhunu yüksəltməyə çalışmışdır:

Yurdumun haline eyledim nazar,
Her yeri delinmiş bir mezar ancak!
Doğmamış bir güneş, gelmemiş bahar,
Şu dehrin her emri bikarar ancak!
Ettinmi yurduna canını feda,
Yurt içinde ölenler bahtiyar ancak! (83,

Türklük, vətənçilik ideologiyasına bütün varlığı ilə bağlı olan Mehmet Niyazinin iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində mətbuatda çıxan şeirləri, eləcə də «Sağış», «Göy kitab», «Krım şeirləri» adlı kitabları böyük oxucu auditoriyası qazanmış, təkcə Ruminyada deyil, Türkiyə və Krımda da geniş yayılmışdır. Hələ sağlığında ikən onun ədəbi məfkurəsi ətrafına çoxsaylı qələm əhli toplanmış, ölümündən sonra da davamçıları yaranmışdır. İsa Halim Yusuf, Necib Hacı Fazıl, İsmayıł Ziyaəddin, Əhməd İsmayıł Davud, Əkrəm Menibay və onlarca başqa istedadlı qələm sahibləri Mehmet Niyazi ədəbi məktəbini ləyaqətlə davam etdirmişlər.

Mehmet Niyazi məktəbinə mənsub olan **İsa Halim Yusuf (1894-1982)** Dobrucanın Bülbül qəsəbəsində doğulmuş, Məcidiyyədə isə vəfat etmişdir. O da ustadı kimi ömrü boyu ədəbi və pedaqoci fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Türk-tatar mənəvi-mədəni varlığını ucaldan şeirləri ilə tanınmış və sevilmişdir:

Ey Dobruca, şanlı vatan,

Binlerce kahraman var sinende yatan!

Uğrunda qanlarını feda etmiş,

Son nefesde «Vatan» deye veda etmiş! (83,

101)

Mehmet Niyazinin təsiri və himayəsi altında formallaşmış ədəbi şəxsiyyətlər içərisində Mehmet Vani Yurtsevərin də özünəməxsus yeri və dəyəri vardır.

Mehmet Vani Yurtsever 1907-ci ildə Dobruca bölgəsinin Tatlıcak kəndində anadan olmuş, 1995-ci ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdir. Uşaq yaşılarından zəkali və istedadlı olan Mehmet Vani 14 yaşında Məcidiyə Müsəlman seminariyasında təhsilə başlamışdır. O, seminariyada təhsil aldığı müddətdə türkçülük ideyalarını mənimseməyə başladı. Buna əsas səbəb isə türkçülük ideyasının fədailəri olan Mehmet Niyazi, Selim Caşar, Ali Seyidahmet, Köstelli Kazım və başqaları ilə tanış olması idi. 1929-cu ildə təhsilini başa vuran Mehmet Vani az sonra Pazarcık şəhərinə müəllim və imam kimi təyinat alır. Pazarcıqda çalışarkən Mehmet Vani «Dobruca Hars» cəmiyyətini yaratmış və eyni zamanda «Emel» curnalının nəşr olunmasında böyük rol oynamışdır.

Mehmet Vani 1950-ci ildə Kostəncədə Tatar Pedaqoci litseyinə Tatar dili və ədəbiyyatı, pedaqogika dərsləri üzrə müəllimi təyin edilmişdir. O, burada iki il çalışmışdır. 1951-ci ildə türk millətçiliyi damgası vurularaq Rumına polisi tərəfindən həbs olunmuşdur. Həbsdən çıxdıqdan sonra maddi və mənəvi sıxıntılarla dözməyərək ailəsi ilə birlikdə İstanbula köç etmək məcburiyyətində qalır.

Mehmet Vani Yurtseverin ədəbi yaradıcılıq fəaliyyəti Pazarçıqdə imam kimi çalışdığı dövrdən başlamışdır. O, «Emel», «Dobruca» kimi curnallarda məqalələr, şeirlər və humoristik səhnəciklər yazaraq çap etdirmişdir. «Kurtuluş», «Büyülü yumurta», «Kurban bayramı», «Süyübmbike», «Sönmeyeñ ateş» adlı hekayələri ilə yanaşı, «Kart man Ças arasında», «Toy», «Bürəm», «Odelek» başlıqlı dörd pyes də qələmə almışdır. Bundan başqa o, həbs olunduğu zaman işgəncələrə məruz qalan insanları və özünün gördüyü əziziyətləri əks etdirən «Romaniya ceza evlerinden» adlı xatirələr yazmışdır.

Mehmet Vani Yurtsever Rumınya türklərinin mədəni və siyasi həyatında böyük rol oynamış bir şəxsiyyətdir. O, Balkan türklərinin güclənməsinə, özünə qayıtmasına dəyərli xidmət göstərmişdir.

Rumınya türkləri arasından yetişmiş İsmayıł Ziyaəddin (1912-1966) də maraqlı həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. İsmayıł bəy ilk təhsilini Köstəncədə Türk məktəbində almış, 1945-ci ildə isə inşaat institutunu bitirmişdir.

O, 1922-ci ildə «Toy» adlı ilk kitabını çap etdirmişdir. 1940-cı ildə Krım-Türk ləhcəsində «Şora Batır» adlı üç pərdəli dram əsərini qələmə almışdır. 1956-cı ildə «Alfabə» kitabını və 1957-1959-cu illərdə birinci və beşinci siniflər

1960-62-ci illərdə Ruminyada türk məktəblərinin kütləvi surətdə bağlanılmasına başlandı. Sadəcə Dobrucada və bəzi kəndlərdə Türk dilinin tədrisinə izn verilirdi. İsmayıł bəy birinci və səkkizinci siniflər üçün də «Oxu kitabı» hazırladı. Bu kitaba onun öz şeirləri və Rumın ədəbiyyatından nümunələr daxil edilmişdir. Bundan başqa İsmayıł bəy 1987-92-ci illərdə «Rənglər» adlı kitabında şeir və hekayələrini çap etdirmişdir.

Şeirlərində ana dili sevgisi, türk-tatar milli qüruru motivlərinə xüsusi diqqət verdiyi qabarılq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Bu mövzuda qələmə aldığı məşhur «Ana tilim» adlı şeiri çox səciyyəvidir.

Beşigimni terbetgen ana tilim, öz tilim,

Sensin menim dünyada heç şeyden bek süygilim!

(83, 105)

müraciəti ilə başlanan bu təsirli şeirdə şair türk-tatar dilinin gözəlliliklərindən söz açır, onun şirinliyindən, saflığından ürək dolusu danışır. Lakin yadların – yabançıların türk dilinə xor baxması, bu dildə danışanların Ruminyada ələ salınıb aşağılanması şairi mənənən ağrıdır. O, öz dilinin və

daşlığı ruhun möhtəşəmliyinə inanır və bu yolda hər cür fədakarlıq göstərəcəyini qorxmadan, çəkinmədən dilə gətirir:

Men gene de kartlardan kalan tilde çırlarman,
Tilim xorluk görgende gözyaş töker, çılarman.
Çünki tuya, süyömen tilimin gözelligin,
Sarı altına dəyişməm onun bir özelligin! (83,
105)

Sətri tərcüməsi:

Mən yenə də ululardan qalan dildə oxuyuram,
Dilimə xor baxılanda göz yaşı töküb ağlaram.
Çünki dilimin gözəlliyini duyur, sevirəm,
Sarı qızılı dəyişmərəm onun bənzərsizliyini,
İsmayııl Ziyaəddinin ümumi yaradıcılıq tendensiyası daha çox bu amal-məqsəd üzərində qurulmuşdur. Onun yaradıcılığında sülh və əmin-amanlığa çağırış, milli ədavətə son qoymaq motivi də güclüdür:

Neler olmaz, her ürekte barış ateşi yansa!

Neler olmaz, yer yüzüne ölüm saçmak,

Boğmaq için o zenginlik, o emek,
Yokluk degil, varlıq için, hayat için harcansa!

(83, 104)

Bu parçadan göründüyü kimi o, insanları barışa çağırır və əməklərini xeyir işlərə, əmin-amanlığa sərf etməyə çağırır.

(QEYD: anlaşılması çətin olan bəzi poetik mətnlərin sətri tərcüməsini də verməyi məqsədönlü sayırıq.)

İsmayıł bəy Ziyaəddin təmsil canrına da müraciət etmişdir. Onlardan «Kalpan man ayakkap», «Koyan man kirpi», «Mışık man tilki» kimi təmsillərin adlarını çəkmək olar. Onun qələmə aldığı təmsillər həcm etibarı ilə kiçik olsalar da, böyük məna ifadə edir.

İnsanlara xas olan nöqsanlar, eyiblər tülükü obrazının üzərinə köçürülmüşdür. İsmayıł bəy dələduzluqla, fırıldaqçılıqla məşğul olan insanların aqibətini bu obrazın timsalında göstərməyə çalışmışdır.

İsmayıł Ziyaəddin nəzmlə yanaşı nəsr əsərləri də yaratmışdır. Onun «Naharda nə yemişdik» adlı

hekayəsi Azərbaycan dilinə Güllü Yoloğlu tərəfindən tərcümə edilərək Rumın yazıçılarının əsərlərindən ibarət olan «İlk məktub» kitabına daxil edilmişdir (11). Bu əsərə nəzər yetirdikdə hekayənin milli koloritlə zəngin olduğunu müşahidə etmək olar. Xəlqi kolorit, folklor və etnoqrafiyadan gələn canlı danışiq dinamizmi ədibin bütün əsərlərində qabarlıqdır.

Yaradıcılığında xəlqi koloriti güclü şəkildə inikas etdirən istedadlı qələm sahiblərindən biri də Abdulla Vəlidir.

Abdulla Veli Şuayıp 1913-cü ildə Rumınyanın Akbaş kəndində anadan olmuşdur. İlk və orta təhsilini doğulduğu kənddə tamamladıqdan sonra Mecidiyyə Müsəlman seminariyasında təhsilini davam etdirmişdir. O, təhsilini başa vurduqdan sonra təhsil və mədəniyyət işlərində çalışmışdır. Kənd imamı olaraq İkinci Dünya müharibəsi illərində Dobrucada məskunlaşmış Krım türklərinə həm mənəvi, həm də maddi yardım əlini uzatmışdır. Milliyyətçilik damgası vurularaq 1952-ci ildə həbs edilmişdir.

Abdulla Veli Şuayıp 1952-ci ildən başlayaraq 1959-cu ilə qədər olan həbsxana dövründə Tuna-Qara dəniz, Karansebəş və başqa mədənlərdə çalışmışdır. Bu cür cəza

növü həmin dönəmdə Rumin dindarları, ziyalıları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şuayıp 1959-cu ildə həbsxana həyatını başa vurduqdan sonra ikinci bir çətinliklə üzləşməli olur. O, xəstəlik, işsizlik və ailədə baş verən anlaşılmazlıq üzündən Köstəncəni və ailəsini tərk edərək Qalata və Isaca şəhərlərində imam kimi çalışmağa başlayır. O, 1991-ci ildə Köstəncədə vəfat etmişdir.

Hələ seminariyada oxuduğu illərdən ədəbi yaradıcılığa güclü meyl göstərən Abdulla Veli Şuayıp azadlıq şairidir. O, hətta ağır həbsxana illərində də qələmini yerə qoymamış, öz yaradıcılığını davam etdirmiş, türkcə, tatarca şeirlər, pyeslər və məqalələr yazmışdır. Onun əsərlərinin başlıca mövzusu milli şür, milli duyu, türk millətinin qüvvət və şərəfi, ululardan qalma zəngin milli-mənəvi ırsın, adət-ənənələrin qorunub-saxlanması kimi taleyüklü məsələlərdir.

Abdulla Şuayıpın yaratdığı əsərlər həcm baxımından nisbətən az olsa da qeyd etdiyimiz kimi öz zənginliyi və poetik-üslubi dolğunluğu ilə seçilən örnəklərdir. Onun yazdığı «Toy», «Fakır» kimi maraqlı pyeslərin, «Törəndə karşılık», «Şahit Necip için», «Muallimim Niyazige», «Topdaşuv» və bu qəbildən olan onlarla lirik-epik əsərin geniş oxucu auditoriyası qazanması məhz yüksək sənətkarlıq keyfiyyətinin və dərin ideya-estetik əhatə

Abdulla Şuayıp hələ səkkizinci sinifdə oxuyarkən milli ruh onun qəlbində baş qaldırılmışdır. Bunu onun 1931-ci ildə qələmə aldığı «Törəndə karşılık» şeiri sübuta yetirir. Şeirdə dünyadan köçən azadlıq mücahidinin narahat-nigaran ruhu nisgilli bir dillə xatırlanır. Türklüyün şərəfli keçmiş və bu günü acı taleyi üz-üzə gətirilir:

Yeti artık canımızqa, köster Allah himetin,

Biz de kulmız, ey Allahım, esirqeme nimetin.

Biktik artık bo dünyadan, köster Ruska hikmetin!

Nasip eyle bizlerqe de hüriyyetin bayraq!

Biz Çenqizin torunları, Timurlenkin balaları,

Namlı, Şanlı tarihler men dünyalarqa nam berdik.

Monqolyanın Altayından, Alatavadan üçüşüp,

Kahramanlık köstererek yazdık dünya tarihi.

Sətri tərcüməsi:

Canımızdan bezdirdi, göstər, Allah, köməyin,
Biz də qulunuq, ey Allahım, əsirgəmə nemətini,
Bezdik artıq bu dünyadan, göstər rusa hikmətini,
Nəsib eylə bizlərə də hürriyyət bayrağı.

Biz Çingizin, Teymurləngin övladıyiq,
Tarixlərdə ad alıb dünyada tanıdıq.
Monqolyanın Altayından, Aladağdan qalxıb,
Qəhrəmanlıq göstərərək dünyanın tarixini yazdıq.

Göründüyü kimi, şairin ən böyük arzu-idealı rus əsarətindən azad olub, istiqlala qovuşmaqdır. Səkkizinci sinif tələbəsidir yazdığı bu şeir onun gələcəkdə vətənpərvər, azadlıq carçası olacağından xəbər verirdi. Şair bu şeirində təkcə Ruminya türklərinin problemlərinə toxunmamış, hətta o, Krim və Rusyanın təbəəliyində olan ölkələrdə yaşayan türklərin siyasi-milli problemlərini ortaya qoymuşdur.

Abdulla Şuayıp azadlıq yolunda mübarizə aparan və
Sədi Sadiyev Balkan türklərinin ədəbiyyatı

bu müqəddəs amal uğrunda şəhid olanları da yaddan çıxarmamış, onların əziz və unudulmaz xatırəsini poetik bir dillə yaddaşlara köçürmüştür. O, bu qəbildən olan şeirlərini qəhrəmanları ilə xəyali dialoqa girərək özünün fikir və düşüncələrini, millətinə olan sevgisini və mübarizliyini ifadə etməyə çalışmışdır:

Vo kün seni anmak üçin topladık biz bo yerqe,

Çatkan cerin cennet bolsın, həkkını helal kıl
bizqe.

Hak yolunda, halk holında gece-kündüz
demedən,

Çalışıp, feda boldın, tarihlere karıştın. (78,
53)

Sətri tərcüməsi:

Və o gün səni anmaq üçün toplaşdıq bu
yerə,

Yatan yerin cənnət olsun, haqqını bizə halal
et.

Haqq yolunda, xalq yolunda gecə-gündüz
demədən,

Çalışıb özünü fəda etdin, tarixlərə qarışdın.

Abdulla Şuayıp poeziyasını bu gün də yaşadan və sevdirən onun ana axarındakı məhz bu keyfiyyətin – milli ruhun güclü olmasıdır. Yaradıcılığında milli ruhun qabarıl şəkildə təcəssüm tapdığı şairlərdən biri də İsmail Ahmet Dauddur. O, 1918-ci ildə Silistrədə anadan olmuşdur. Orta təhsilini tamamladıqdan sonra 1930-37-ci illərdə Durostorda oğlanlar litseyində təhsil almışdır. Ali təhsilini başa vurub Durostor vilayətində müəllimliyə başlamışdır.

Erkən yaşlarından şeir yazmağa maraq göstərən İsmail Ahmet Daud öz ilk şeirlərini «Tuna» qəzeti səhifələrində dərc etdirməyə başlamışdır. Sonralar isə o, bu qəzətdə müxbir kimi dörd il fəaliyyət göstərmişdir. Altmışinci illərin əvvəllərində İsmail bəyin ailəsi Rumınyanın Calaraşı şəhərinə köç etmişdir. O, bu şəhərdə də öz maarifçilik peşəsini davam etdirmiş, ədəbi-bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. İsmail bəyin şeirləri, hekayə və xatirələri «Haksöz», «Suha», «Deliorman», «Bora», «Ramuri», «Renkler» və s. qəzet və curnallarda dərc olunmuşdur. 1986-ci ildən təqaüdə çıxan qocaman ədib hazırda ahilliq çağlarını yaşayır və ədəbi fəaliyyətini seyrək şəkildə olmuş olsa da davam etdirir.

İsmail Ahmetin yaradıcılığına fikir versək görərik ki, onun yaratdığı əsərlər məzmun baxımından müxtəlif və rəngarəngdir. O, öz poetik düşüncələrini, türk

mənəviyyatını, vətənpərvərliyi, tanınmış xadimlərin portretlərini, təbiəti, sevgini və s. mövzuları təqdim və tərənnüm etməyə daha çox diqqət yetirmişdir. Şairin vətənpərvərlik ruhunda yazdığı «Yüce al yıldızlı al sancağın işığında» şeirindən bir parçaya nəzər salaq:

Benim bir başkadır memleketim,

Bu sınırlar al kanımla çizilmiş.

Bazen ağlamış, çok kere gülmüş,

Şehitler yatağı Türkiyem benim!

Və ya:

Şerefle dalqalan, şanlı bayrağım,

Mertlikle doludur benim heç çağım.

Bu dağlar, bu taşlar ana kucağım,

Qaziler otağı, Türkiyem benim! (78, 81)

Ruminyada doğulub boy-a-başa çatan və bütün həyatı boyu orada yaşayan bir türk şairinin Türkiyəyə olan bu

məhəbbəti onun bütövlükdə türk milli-mənəvi varlığına olan sevgisinin obrazlaşmış ifadəsidir.

Şair türk-müsəlman adət-ənənələrini də yaddan çıxarmamış, onlara çeşidli şeirlər ithaf etmişdir. Bunlardan «Ülvü Kurban bayramı şerefine», «Mukaddes Ramazan hürmetine», «İbadethanelerimiz» və s. şeirləri misal göstərmək olar.

Ədəbi yaradıcılıqda özünəməxsus üslubu olan İsmail Ahmet Daud şeirlərində elinə-obasına böyük məhəbbətlə yanaşmış və türk mənəviyyatının zənginliyinə özünəməxsus bir həssaslıqla diqqət vermişdir. O, əsərləri vasitəsi ilə mənsub olduğu xalqın mənəvi varlığını yüksək qiymətləndirmiş və zamanın ən aktual türkçülük problemlərinə toxunmuşdur.

Rumın-türk poeziyasının diqqətçəkici nümayəndələrindən biri də hazırda ömrünün ahilliq çağlarını yaşayan Cevat Raşitdir.

Cevat Raşit 1927-ci ildə Dobrucanın Kocalı kəndində anadan olmuşdur. Altı il kənd məktəbində təhsil aldıqdan sonra 1942-ci ildə Məcidiyyə seminariyasında təhsilini davam etdirmiştir. O, ali təhsilini Bükreş universitetinin Tibb fakültəsində almışdır. Ali təhsilini tamamladıqdan sonra 1955-ci ildən başlayaraq əczaçı kimi çalışmağa

başlamış, 1987-ci ildə təqaüdə çıxmışdır. Şeirlərinin böyük əksəriyyəti «Ana tilimde şirlerim» (1986) adlı kitabında cəmləşmişdir.

Cevat Raşitin Dobruca tatarlarının dilində qələmə aldığı şeirlərdə xalq mahnlarına, türkü və manilərə yaxınlıq duyulur. Gözəlliyyin vəsfinə və təbiət lövhələrinə həsr edilmiş şeirlərində həyatsevərlik və melodik oynaqlıq əsas yer tutur. Şairin «Adilem» adlı şeirindən bir parçaya nəzər salaq:

Sətri tərcüməsi:

Kaşı, közü sürmeli,

Uzun boy, ince beli,

Şınday kara şasıları,

Beyaz, beti kolları.

Adilem, Adilem,

Dobrucalı kızı em.

Qaşı, gözü sürməli,

Uzun boylu, incə

belli.

Qara uzun saçları,

Ağ, nazik əlləri.

Adiləm, Adiləm,

Saqa dürkü şalaman,

Dobrupalı qızı.

Süyqi, dertim alamam.

Sənə

türkü

oxuyaram,

Dobrupalı sen dülber,

Sevib dərdin alaram.

Tatlı, tatlı küleber,

Ah, senin küler yüzin,

Ay Dobrupalı dilbər,

Süydire tatlı sözin.

Şirin-şirin gülümsə.

(78,

Ah, sənin gülər üzün,

104)

Sevimli, şirin sözün.

Cevat Raşit öz şeirlərində yüksək xəlqi keyfiyyətə malik zərif və sadə bir dil işlətmışdır. Onun yaratdığı «Yazbaşı», «Adilem», «Fuat kardaş», «Çaşlık», «İnsan süyqüsü», «Ana tilin süyqenqe» və s. şeirləri onun incə qəlbli, geniş ürəkli bir şair olduğunu sübuta yetirir.

XX əsr rumın-türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan **Neuzat Yusuf** çoxcəhətli yaradıcılıq keyfiyyətlərinə malik ədəbi şəxsiyyətdir.

Sargöl kəndində 1936-cı ildə dünyaya gələn Neuzat Yusuf ilk və orta təhsilini bitirdikdən sonra Köstəncədəki

Pedaqogika Litseyinə daxil olur. O, litseyi bitirdikdən sonra Bükreş Universitetinə daxil olur. Təhsilini başa vurdudan sonra Şərqi fakültəsinin Tatar dili və ədəbiyyatı bölməsinin məzunu kimi işləməyə başlayır.

Neuzat Yusuf hələ gənc yaşlarında litseydə təhsil alarkən ədəbiyyata maraq göstərirdi. O, şairliklə yanaşı tərcüməçiliklə də məşğul olmuşdur.

Neuzat Yusufun yaradıcılığı xəyal, simvol, məcaz və təsəvvürlər, fəlsəfi fikirlərlə zəngindir. Şairin qələmə aldığı «Son konuğuma mektup», «Karşı duvar», «Mavi Tuna Senfonisi»ni onun fəlsəfi-estetik şeirlərinə misal göstərmək olar. Məsələn, «Karşı duvar» şeirində məcazi-abstrakt təsəvvürlərin poetik təqdimatı lirik-romantik ovqatın bənzərsiz ifadəsini ortaya çıxarmışdır:

Şimdi uzaktan derin katlardan,

Karşı duvar türküsü kulağıma.

Sonsuz sevgi,

Alageyik koşusu qibi.

Duvarın uyku girmiyen gözlerine,

Düşlemiş ha yarence, ha gönülce.

(78, 108)

«Yağmir için dokuz kafatası», «Uçtu kelebekler mavi babamın gözünden», «Tarlamıza bahar gelmiş», «Kaçanılmaz kurban», «Tabanıma kelebek sürdüğüm gün» şairin sevilə-sevilə oxunan şeirlərindəndir. Bu şeirlərdə Avropa ədəbi maneraları, xüsusən də simvolik-məcazi abstraksionist poeziya ənənələri özünü göstərməkdədir.

Şairin «Tabanıma gömelek çaktım» və «Kelebeklerim öldüğü gün» adlı şeir kitabları nəşr olunmuş və böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Neuzat Yusuf öz ustalığını nəşr sahəsində də nümayiş etdirmiştir. Onun yazdığı «At», «Doru at öldürdü», «Toy», «Gümüş qapaqlı saat» adlı əsərləri milli-etnoqrafik həyatı əks etdirən maraqlı nəşr nümunələridir. Yaziçinin nəşr əsərlərində də özünəməxsus uslubun olduğunu görmək mümkündür.

Neuzat Yusuf folklor təhkiyəsi ilə lirik-emosional uslubun qovuşunu əks etdirən yazı tərzinə malikdir. Onun əsərlərində tarixi mozaika və milli kolorit ön planda durur. Bu da ədibin yaradıcılığında soy-kökünə, yəni türk tarixi-milli kimliyinə məhəbbətin bariz nümunəsidir. «Gümüş qapaqlı saat» hekayəsində mənəvi irsə sədaqət və milli heysiyyatın qorunması problemi məhz bu kontekstdə işıqlandırılır. Yaziçinin əsərinin qəhrəmanı Nadirdir. O,

anاسının verdiyi gümüş qapaqlı saatı əziz bir yadigar kimi qoruyub saxlayacağına söz verir. Bu saat onun anasına atasından yadigar qalmışdı. Lakin, Nadir özünün saf və səmimi təbiətinə görə aldadılır. Fırıldaqçı bir saatsaz onun saatını düzəltmək adı ilə dəyişir. Əsərdə yazılıçı Nadiri əhdinə sadıq, utancaq, lakin onu aldadan saatsaza qarşı sərt və amansız bir surət kimi canlandırmışdır. Əsərdə ana və oğlunun təbii və səmimi münasibətləri, Nadirin türk milli heysiyyat duyğusunu ifadə edən mənəvi xüsusiyyətləri böyük ustalılıqla verilmişdir.

Beləliklə, milli xarakterin, xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, adət-ənənələrinin yazılıçının yaratdığı bədii obrazlarda, eləcə də əsərlərinin dil və üslubunda öz dolğun ifadəsini tapdığını görmək mümkündür.

Neuzat Yusuf bədii əsərlərlə yanaşı elmi məqalələr də yazmış, araşdırmaşlar aparmış və tərcüməçiliklə də məşğul olmuşdur. O, Türk dili və ədəbiyyatı, Dobruca Tatar türklərinin xalq ədəbiyyatını, habelə Rumın ədəbiyyatının müxtəlif yaradıcılıq problemlərini araşdırmış və bir sıra maraqlı elmi məqalələr yazmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Neuzat Yusuf bir tərcüməçi kimi də yaradıcılığa öz töhfəsini bəxş etmişdir. O, Türk yazarlarının şeirlərini Rumın dilinə və Rumın şairlərinin

Rumin-Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Neuzat Yusuf əsərlərindəki səmimilik, saflıq, obrazlılıq və xəlqilik keyfiyyətlərinə görə özünü oxoculara sevdirmişdir.

Atilla Emin 1933-cü ildə Bolqarıstanın Pazarcıq şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mustafa Emin Türk orta məktəbində müəllimlik etmişdir. 1940-ci ildə Atilla ailəsi ilə birlikdə Rumınıyanın Köstəncə şəhərinə köç etmişdir. 1951-ci ildə Atilla Emin İnşaat litseyini bitirdikdən sonra Timișoarada Universitetinin inşaat fakültəsinə qəbul olunmuş, 1958-ci ildə ali təhsilini başa vurmuş və mühəndis kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Uzun illər inşaat sahəsində uğurla çalışmış və istedadlı mütəxəssis kimi yüksək dəyərləndirilmişdir. 1987-ci ildən tamamilə yeni bir istiqamətdə fəaliyyətə başlayan Atilla Emin özünün məhsuldar və zəngin ədəbi-publisist yaradıcılığı ilə təkcə Balkanlarda deyil, bir çox Avropa ölkələrində, o cümlədən də Türkiyədə məşhurlaşmışdır. Təəssüf ki, istedadlı qələm sahibi 1996-ci ildə yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə dünyasını dəyişmişdir. Ömrünün son illərində peşəkar qəzetçiliklə məşğul olan Atilla Emin Ruminya türklərinə məxsus «Kara deniz» və «Haksəs» qəzetlərinə redaktorluq etmişdir. Özünün bir çox bədii və publisist yazılarını da

Atilla Emin əsasən Türk dilində yazırıd. Bir neçə hekayəsini isə rumınca qələmə almışdır. Onun əsərlərinin əsas mövzusu milli kimlik problemi və mənəvi təmizlik məsələləridir. Atilla Eminin yazdığı əsərlərdən «Şişəçi kız», «Kimsesizliğin fiyatı», «Ali ile Ayişə», «Yaz röyası gözeli» əsərləri öz ideya-bədii məzmunu və dil-üslub zənginliyi ilə seçilir.

«Kimsesizliğin fiyatı» hekayəsində ədib böyük məharətlə kasib, baxımsız, övladlarından yarımayan bir qarının faciəvi portretini yaratmışdır. Əsərdə baş verən hadisələr «Anadölköy» adlanan bir məhəllədə baş verir. Əsərin əsas qəhrəmanları Əli və qoca, kimsəsiz qarı Fatmadır. Əsərdə övladları tərəfindən diqqət yetirilməyən və atılmış Fatma qarının acınacaqlı vəziyyətindən söhbət açılır. Onun ağır vəziyyətinə ürəyi yanmış Əli adlı kənar bir adam kimsəsiz qariya təmənnasız himayədarlıq edir. Hekayə kiçik olsa da oxucuya dərin psixoloci təsir bağışlayır. Belə ki, böyüdüb boy-a-başa çatdırıldığı övladlarının qoca qarını kimsəsiz və tənha qoymaları çox acınacaqlı səhnədir. Əlinin ona kömək təklif etdiyi anda qoca qarının susması, onun göz yaşlarının qapıdan süzülən işiqda parlaması çox böyük ustalıqla təsvir olunmuşdur (78, 153-158). Əsərin dili birbaşa oxucunun qəlbini təsir edən

bir üslubdadır. Bu hekayəni oxuyan hər hansı bir şəxs təsirlənməyə bilməz. Atilla Emin bu əsəri vasitəsi ilə oxucusuna humanizm və bəşəri dəyərlər aşılamağa çalışmışdır.

Yazıcıının qələmə aldığı «Yaz röyası güzeli» əsəri də öz oricinallığı baxımından seçilən əsərlərdəndir. Əsərin qəhrəmanları Əli və Süzandır. Əsərdə qadın gözəlliyinin ovsunlayıcı gücündən bəhs edilir. Yazıcı Süzanın uğursuz bir məhəbbətə düçar olaraq şam kimi necə əridiyini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Uğursuz sevgidən sarsılan gənc qızın psixoloci yaşantıları təsirli və unudulmazdır.

Milli-mənəvi dəyərlərin erroziyaya uğrama təhlükəsi, Balkanlarda yaşayan türk əhalisinin müxtəlif üsullarla assimilyasiya və ya deportasiya edilməsi problemi də Atilla Eminin yaradıcılığında xüsusi həssaslıqla yer alır. Məsələn, «Əli və Ayışə» sərlövhəli hekayədə yazıçı göstərir ki, bir tatarla evli olan Ayışə sərxoşluğa düçar olmuş ərindən gizlədiyi pullarla oğlu Osmanı oxudur. Ana oğlunu bir türk qızıyla evləndirmək arzusuyla yaşasa da, oğlu Osman kommunist kimi müəyyən bir vəzifə əldə etmək üçün rumın qızıyla evlənməyi qərarlaşdırır. Ana oğlu ilə uzunuzadı mübahisə edir və əsəbi halda kəndin qırığında gəzib dolaşarkən su kanalına düşüb boğular. Osman anasına bir müsəlman kimi yas tutulmasından belə çəkinir. Ruminlaşan

Osman özünüň türk olduğunu az qala unudur və günlərin bir günü oğlu Daner türkləri söyüb təhqir etdiyi zaman ayılan kimi olur. Oğlunu tənbeh etsə də heç bir xeyri olmur. Bu ailə artıq türklükdən çıxmışdır» (83, 118-121). Hekayənin tragik sonluğu Balkanlarda gedən anti-türk proseslərin hansı acı nəticələr doğurduğunu ifadə etmək baxımından diqqətçəkici və ibrətvericidir.

Atilla Eminin yazdığı əksər hekayələr bir-birindən fərqlənir. Onun əsərləri demək olar ki, həyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir.

Dobruca türklərinin ünlü sənətkarlarından biri də Məmədəmin Yaşardır. O, 1936-cı ildə Köstəncədə anadan olmuşdur. Orta və ali təhsilini Köstəncə və Buxarestdə tamamlayan Məmədəmin Yaşar pedaqoci sahədə çalışmağa başlamışdır.

Ədəbi yaradıcılığa «Rənglər» curnalının səhifələrində şeirlərini yayımlamaqla başlamışdır. Məmədəminin əsərlərində əks olunmuş fikirlər vətənpərvərlik, azadlıq, maarifçilik, mədəniyyət və ana dili ilə bağlı olan mövzulardır. Şair «Ana til», «Hayat», «Yarında», «Menim ümütim» adlı bir sıra şeirlərində oxucularına vətənpərvərlik ruhunu aşılampisidir. «Ana til» şeirinə nəzər salaq:

Seni men beşikte terbetken anamdaaptım,

Sen aşın maqa doğrılık yolun.

Sen men kestim, her vakıt, duşmanın kolın.

Sen tatlısın, uygınsın, zenginsin.

Her duyquda, tüşincede kiyim pişesin.

Tanıttın özinni, asırlar boyanca sefa sürdin.

(83, 139)

Sətri tərcüməsi:

Səni mən beşikdə ikən anamdan öyrəndim,

Mən səndən dünyanın ləzzətini aldım.

Sən mənə doğruluq yolunu açdın.

Səninlə kəsdim mən hər vaxt düşmənin qolunu.

Sən şirinsən, doğmasan, zənginsən,

Hər duyguya, düşüncəyə don biçənsən,

Tanıtdın özünü, əsrlər boyunca səfa sürdün.

Bu şeir parçasından göründüyü kimi ana dilinə

bağlılıq, yurdsevərlik şairin damarlarında axan türk-tatar qanından gəlir. Onun ana dilinə göstərdiyi münasibət və verdiyi qiymət çox yüksəkdir.

Məmədəmin Yaşar öz yaradıcılığında müharibə mövzusuna da geniş yer vermişdir. Bu mövzuda qələmə aldığı şeir və hekayələrdə müharibənin doğurduğu fəlakətlərdən söz açılır, sülh və əmin-amalıq təbliğ və tərənnüm edilir. «Şalıy Şal» hekayəsində müharibə səhnələri və müharibənin kəndlərə vurduğu dəhşətli ziyan yüksək ustalıqla təsvir edilmişdir:

«– Marebe, ulim, marebe... Kasabani bombalayırlar.

– Ne o bomba, babay?

– Olim aleti, ulim, ölim aleti...»

(78, 160).

«Hayırkı geceler», «Hatira Ianaman», «Yıldızlarla Aşılqan Emen» və s. hekayələrində də dünyaya işıqlı nəzərlərlə baxmaq, hərb ideyalarına nifrət, ədalət və humanizmə çağrış əsas leytmotivi təşkil edir.

Çağdaş Rumın-Türk ədəbiyyatının dəyərli nümayəndələrindən olan Altay Kərim 1937-ci ildə Musurat kəndində dünyaya gəlmışdır. Altay Kərim Köstəncə Pedaqoci litseyini bitirdikdən sonra təhsilini artırmaq üçün

Buxarest Universitetinin Şərq fakültəsinin Türk dili və ədəbiyyatı bölməsinə qəbul olunmuşdur. O, ali təhsilini başa vurduqdan sonra Buxarest radiosunun Türk dilindəki verilişlərinə redaktorluq etmişdir. Altay Kərim hal-hazırda «Kara dəniz» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmaqdadır.

Altay Kərimin yaradıcılığı geniş diapazona malikdir. Onun əsərləri istər formavə istərsə də məzmun baxımından şifahi xalq yaradıcılığına yaxındır. Ədib öz yaradıcılıq məharətini həm nəzm, həm də nəsr istiqamətində göstərmişdir. Onun qələmə aldığı hekayələrdən «Bala yanqışa-ceza, ana-baba yanqışsa-kaza», «Aşırı merak», «Kişi ölü, hayat Ölmez», «Akksüyek», «Şağlıq fabrikası», «Kaniye» və başqları sevilə-sevilə oxunan əsərlərdəndir. Yazuçı hekayələrində türk təlim-tərbiyəsinin təməllərini və özəlliliklərini, xalq mədəniyyətinin ecazkar görüntülərini böyük sənətkarlıqla açıb göstərə bilmüşdür. O, koloritli-xəlqi üslubun gözəl örneklerini öz lakonik hekayələrində məharətlə gerçəkləşdirmişdir.

Altay Kərimin poetik axtarışları da yeni bədii-üslubi cizgilərlə zəngindir. Obrazlılıq, əşya və hadisənin dolayı və qeyri-adi təqdimi onun şeirlərini fərqləndirən əsas əlamətlərdir:

Ağacların gözlerini,

Yeşil başörtüsü ile bağladım,

Ve beni bulunuz dedim.

Acağlar da yaprak kahkahası ile,

Beni hemen buldular.

Kuşların gözlerini,

Bulut parçası ile bağladım,

Ve beni bulunuz dedim.

Kuşlar da türkü ile,

Beni hemen buldular.

(78, 182)

Altay Kərim ömrü boyu millətinin maariflənməsi və mədəni inkişafı üçün çalışmışdır. O, 1966-cı ildə Tatarca-Türkçə-Rumınca 10.500 sözdən ibarət lüğət tərtib edərək nəşr etdirmişdir.

Altay Kərim tərcüməçilik sahəsində də dəyərli işlər görmüşdür. O, Lucian Blaqa, Nikolay Labış, Mihai Eminescu, Marin Soresku kimi tanınmış rumın şairlərinin bir çox seçmə şeirlərini türkçəyə tərcümə etmişdir.

Rumın-türk ədəbiyyatının inkişafında xüsusi rol oynamış Atilla Eminin həyat yoldaşı Emel Emin də istedadlı şair kimi tanınmışdır. Emel Emin 1938-ci ildə Dobruca şəhərində ziyalı ailəsində göz açmışdır. Onun atası Hafız Rıza və anası Rahiməzər müəllim olmuşlar. Emel Emin 1956-ci ildə Sofya Türk Pedaqoci İnstytutunu və 1961-ci ildə Sofiya Universitetinin Türk Filologiyası fakültəsini bitirmiştir. O, görkəmli Rumın-türk yazıçısı Atilla Eminlə ailə həyatı qurduqdan sonra Köstəncəyə köçmüş və burada Türk dili müəllimi kimi çalışmağa başlamışdır. Emel xanım hal-hazırda «Ovidius» Universitetində müəllim kimi çalışmaqdadır.

Emel Emin türk dilində şeir yazan çağdaş Rumın-türk ədəbiyyatının əsas nümayəndələrindəndir. Əsasən sərbəst şeirləri ilə sevilən Emel xanımın poetik dünyasında lirik-romantik nostalgiya, kövrək-bakırə duyğulara, kənd həyatının idillik mənzərələrinə heyranlıq əsas yer tutur. O, öz doğulduğu kəndə, keçmişinə, uşaqlıq həyatına dönmək istəyini «Doğduğum kasaba» şeirində belə ifadə etmişdir:

Doğduğum kasaba,

Hasretini çekiyorum,

Sana kavuşmaq istiyorum.

Pembe entarımı giyip,

Arkadaşlarım kolumna,
Annemin bakişları arkada,
Sokaklarını dolaşmak istiyorum.

(83, 162)

Yaxud, şairin «Gelen gün» şeirindəki gələcəyə inam, sabahların işığına, xeyirxahlıq dolu günlərinə umid, qaranlıq və işığın, xeyirlə şərin mübarizəsinin yeni görüntüləri poetik özünəməxsusluqla ifadə olunmuşdur:

Deniz boz,
Ufuk pembe,
Kankırmızı doğuyor güneş,
Ne getirecek gelecek gün, acep?
Fırın-fırın ekmek,
Ton-ton demir,
Cilt-cilt kitap,
Tİpiş-tipiş yürüyen çocuğun ilk
adımları,
Meqavatlarla insan gücü.

biocereyanlar.

Yeni bir ide doğacak.

Evki bir ide unutulacak.

Ne kadar iyilik,

Ne kadar güzellik,

Ne kadar çırキンlik doğacak.

(83, 163)

Emel Eminin «Vatanda», «Anlat», «Şeherezade», «Sevgiye inanıyorum», «Yapma hayat», «Bir kız», «Zaman yolunda» və bu kimi şeirlərində mənəvi-ruhani təmizlik, insana – insanlığa inam, mərdlik, sədaqət, zamanla ayaqlaşmaq motivləri poetik bir dillə oxucuya çatdırılır. O, şeirlərində türk dilinin zənginliyini, sadəliyini, əlvanlığını, şirinliyini və ahəngdarlığını qoruyub saxlaya bilmışdır.

Poetik axtarışları ilə diqqət çəkən müasir şairlərdən biri də **Günər Akmolladır**. O, 1941-ci ildə dünyaya gəlmışdır. İbtidai və orta təhsilini anadan olduğu Akbaş kəndində almış, sonra isə Buxarest Universitetinin Filologiya fakültəsinin Rumın dili və ədəbiyyatı bölüməsinə daxil olmuşdur. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra

Köstəncədə dövlət litseyinin birinə Rumın dili və ədəbiyyatı müəllimi təyin olunmuşdur. Hal-hazırda həmin litseyin müdir müavini vəzifəsində çalışmaqdadır.

Günər Akmolla ədəbi yaradıcılığa gec başlamasına baxmayaraq sürətli və dinamik bir şəkildə inkişaf etmişdir. O, yaradıcılıqda öz sözünü şeirlə demişdir. Günər Akmollanın şeirləri onun millətini sevən bir şair olduğunu sübuta yetirir. Onun şeirlərində türkçülük düygüsü, ana dili, vətən təəssübü, xalq ruhuna bağlılıq olduqca qabarıqdır. Günər Akmolla Krım türklərinin 1944-cü il 18 May faciəsini ürək ağrısı ilə şeirlərinin birində aşağıdakı şəkildə dilə gətirmiştir:

Yüz altmış bir sene bolqar Giryalarının
sönqeni,

Mezarlarda otlar ösken. Kesilqen ezan sesi!

Köydiy bolqan, sokip pitken çaltırqan
saraylar,

Şanlı Krım miratlqan, aytıp ilay dalqlar...

(78, 196)

Sətri tərcüməsi:

Yüz altmış bir ildir gireylərin söndüyü,

Kəndlər, şövq verən çilçırqlı saraylar,
Şanlı Krım deyib ağlayır dalğalar.

Krım tatarlarının qanlı, ağrı-acılı deportasiyasını yanıqlı bir dillə təsvir edən şair dünyani bu dəhşətli faciəyə laqeyd olmamağa çağırır. Şeir bədbin olsa da onun son misralarında ucaldılan hürriyyətə çağırış, yaşamaq ümidi əsərin ruhunu dəyişir:

Nedir korkı? Nedir sürqün? O Siberya nedir ya?!

Men ölsəm de arkamda bar, kuvetimdir bu dünya!

Olmiy, pitmiy, korkmay, barlar herbir yerde Tatarlar!

Hakkın aytıp, Vatan ister, cenosidini aytarlar!

Ölqenlerde dua etip, kalqanlarqa yol aşip,

Kelqen Tatar Vatanına, öz bayraqın köterip!

(78, 198)

Sətri tərcüməsi:

Nədir qorxu, nədir sürgün, Sibir nədir ki?!

Mən ölsəm də arxamda dünya boyda qüvvətim var!

www.elmler.net - Virtual Internet Resurs Mərkəzi
Ölüb-bitməz, korxmaz, tatarlar hər yerdə var olurlar,

Haqqını söyləyib, Vətənini istər, soyqırımı anladırlar,
Ölənlərə dua edib, qalanlara yol açıb,
Bayrağını götürüb gələr tatar öz vətəninə!

Günər Akmollanın qələmə aldığı «Neden, Necip ölmədi», «Boş kaldı», «Alıştır olimqe», «Olim her zaman», «Kara deniş», «Tarih masalı», «Merak etemen», «Milli şarkılardan ses» və s. bu qəbildən olan şeirləri onun duyğulu və həssas ürəkli şair olduğunu göstərir.

Ədəbi həyatın tarixi və çağdaş mənzərəsi göstərir ki, Rumın-türk ədəbiyyatının diapazonu kifayət qədər geniş miqyaslı olmuş və Rumın-türk yazıçıları türk etnoqrafiyası, mədəniyyəti, dini-mənəvi dəyərləri, türk tarixi kimliyi, milli hüquqlar uğrunda mübarizə mövzularında qiymətli əsərlər yaratmışlar. Bu əsərlərin əsas səciyyəsi ana dili və türkçülük uğrunda gedən milli mücadilənin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmasıdır.

Ruminya türklərinin ədəbiyyatından danışarkən Azərbaycan-Ruminya ədəbi əlaqələrinə də toxunmaq lazımdır. Azərbaycan-Ruminya ədəbi əlaqələri Sovet İttifaqı dönməmində mövcud quruluşun ideoloji meyarları daxilində həyata keçirilmiş və daha çox kommunist ideyalarını

təcəssüm etdirən əsərlərin tərcümə və təbliği diqqət öündə saxlanılmışdır.

Sözü gedən tarixi döñəmdə isə Balkan türklərinin, o cümlədən də Rumınya türklərinin milli-mənəvi durumu barədə Azərbaycanda obyektiv söz söyləmək imkanı olmamışdır.

Azərbaycan-Rumınya arasında əlaqələr respublikamız müstəqillik qazan-dıqdan sonra bütün sahələrdə davam etdirilmişdir. Belə ki, Rumıyanın ölkəmizdə və habelə bizim Rumınyada səfirliliyimizin açılmasını, Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin Rumınyaya rəsmi səfərini, Azərbaycan-Rumınya ədəbi-mədəni əlaqələr cəmiyyətinin yaradılmasını buna misal göstərmək olar. Bundan əlavə «Ruminka-Azərbaycanca» lügət də işıq üzü görmüşdür.

Güllü Yoloğlunun Rumınya yazıçılarından tərcümə etdiyi «İlk məktub» adlı hekayələr toplusu da ədəbi əlaqələr sahəsində dəyərli işlərdəndir. Bu kitaba rumin-türk yazıçılarının nəşr yaradıcılığından da bir sıra örnəklər daxil edilmişdir (11).

Ümid edirik ki, Azərbaycanla Rumınya arasındaki iqtisadi-siyasi və ədəbi-mədəni əlaqələr gələcəkdə də inkişaf etdirilərək qorunub saxlanılacaqdır.

2.2. Qaqauz ədəbiyyatı

Qaqauzlar ümumtürk yazılı ədəbiyyatının qədim dövrlərdən bu günümüze gəlib çatmasında özlərinə məxsus rol oynamış və bu ədəbiyyatın zənginləşməsində iştirak etmişlər (83, 199). Xristian dininə etiqad etmələrinə baxmayaraq, həmişə müsəlman türklərlə yaxın ədəbi-mədəni əlaqə və münasibətləri sayəsində onlar qədim və zəngin ümumtürk ədəbiyyatından bədii-mənəvi təkan almış, mədəni-ruhi zənginləşmə təsirində olmuşlar.

Qaqauzların yazılı mədəniyyəti digər xalqlarda olduğu kimi dini mətnlərin oxunması yolu ilə yaranmışdır. Ortodoks xristian qaqauzlar dini qaynaqları başlangıçda yunanlar, bolqar, rumın və dilləri ilə yazılmış əsərlərdən öyrənmişlər.

«Uzun süre Osmanlı Devletinin sınırları içinde bulunan topraklarda yaşayan qaqauzlar, Anadoluda gelişip Balkanlara kadar uzanan sözlü edebiyyatdan, pek çok unsur almışlar, ancak İslami gelenek içinde gelişen yazılı edebiyyatla hemen-hemen hiç ilgilenmemişlərdir. Bilhassa Divan edebiyyatının Qaqauzlar üzerinde her hangi bir etkisinden söz etmek mümkün değildir» (83, 207).

Qaqauz türkcəsi ilə yazılan ilk əsər 1810-cu ildə Vyanada nəşr olunmuş «Tsaltır» (Zəbur)-dur. Aristofanın və Puşkinin əsərlərindən ilk tərcümələr də təqribən elə bu dönəmlərdə edilmişdir.

Görkəmli qaqauz ziyalısı Mixail Çakir rus hakimiyyəti zamanı qaqauzlar üçün rumın əlifbası ilə dini əsərlər hazırlamağa çalışmış və öz səylərini Moldova Rumınıyanın tərkibinə daxil olandan sonra da davam etdirmişdir. O, 1907-ci ildə qaqauz türkcəsi ilə bir səhifəlik dini bir qəzet çıxartmış, 1934-cü ildə rumınca «Besserbiya qaqauzlarının tarixi» kitabını çap etdirmiş, qaqauz dilində kitab yazmışdır. Mixail Çakir vəfat edəndən – 1938-ci ildən 1957-ci ilə qədər qaqauzların yazı dili həyatında bir boşluq yaranmışdır.

26 aprel 1957-ci ildə keçmiş SSRİ-nin rəhbəri Xruşşov müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar qaqauzlara təbrik teleqramı göndərir. Səhəri günü Dionis Tanas oğlu həmin teleqramı qaqauz türkcəsinə çevirib çap üçün «Moldova Sosialiste» (Sosialist Moldaviyası) qəzetiňə verir. Beləcə bu teleqram mətni rus-kiril əlifbası ilə qaqauz türkcəsinə çevrilərək çap olunur və qaqauz əlifbasının əsası qoyulur (66, 94).

1957-60-cı illər arasında «Moldova sosialiste»

qəzetində həftədə bir dəfə qaqauz türkcəsi ilə bir səhifəlik əlavə çıxırdı. Əvvəlcə Dionis Tanasoğlunun, sonra İqnat Babaoğlunun redaktorluğu altında çıxan bu əlavədə Nikolay Baboğlu, Mina Kösə, Vasili Diloğlu, Filip Topaz, Aleksey Tukan, Saveli Ekonomov, Stepan Kuroğlu kimi çoxlu şair və yazıçının əsərləri çap olundu. Qaqauz türkcəsində təhsilə icazə verildi. Dərsliklər, vəsaitlər yazıldı. Dionis Tanasoğlu Qaqauz türkləri ədəbiyyatının şifahi söz sənətindən nümunələri və müasir yazıçı və şairlərin əsərlərindən seçmələri özündə birləşdirən «Bucaktan seslər – Literatura yazıları» adlı ilk qaqauz antologiyasını 1959-cu ildə Kişinyovda nəşr etdi.

1960-1970-ci illərdə qaqauz türkcəsində təhsilə və nəşr işinə qadağa qoyuldu. 1985-ci ildə keçmiş SSRİ-də başlanan aşkarlıq, demokratiya və yenidənqurma siyaseti nəticəsində qaqauz türklərinin mədəniyyətində, ədəbiyyat və incəsənətində canlanma və inkişaf yarandı. 1986-cı ildən Moldaviya Yazarıların Birliyinin «Literatura iş Arta» (Ədəbiyyat və incəsənət) qəzetində Nikolay Babaoğlunun qaqauz türkcəsi ilə hazırladığı bir səhifə çap olunmağa başlandı. «14 Aqustos 1988-de «Sovetskaya Moldova» qazetesi «Ana sözü» adıyla 15 gündə bir, Qaqauz türkçesiyle hazırlanmış 4 sayfalıq bir ilave vermeye başladı. Şair ve yazar Todur (Fedor) Zanetin yönetiminde çıxan bu

qazete Qaqauzlar ve Azerbaycan türkleri arasında büyük yankılar uyandırdı. Qazetenin tiracı bir ara 80 bini buldu. Sovyetlerde baş gösteren açıklık ve yapılanma politikalarının ön-cülüğünü yapan bu qazete, kısa sürede bağımsız bir yayın orqanı halına geldi ve yeni fikir ve edebiyat çalışmalarını yönlenirdi» (83, 209).

Bu qəzeti ilk saylarında başlığın üstündə «Bütün dünyanın proletarları, birləşin!» yazıldığı halda, 1991-ci ilin fevralından Əskişəhərdə Yunis Əmrə simpoziumundan sonra «Sevelim, sevilelim» ifadəsi verildi. 1991-ci ilin avqustundan isə milliyyətçilik duyğularının təsiri altında qəzətdə «Ana sözü oğuzluq yaşasın» cümləsi həkk edildi. Qəzet qaqauz yazarı və şairlərin şeir və heka-yələrini çap etməklə kifayətlənmədi; qaqauz türklərinin milli-mənəvi hüquqlarını və türk dünyası ilə əlaqədar fikirləri və məsələləri də gündəmə gətirdi. 1989-cu ildə yaşanan Bolqarıstan türklərinin köckünlüyünü, 19-20 yanvar 1990-ci il Azərbaycan faciəsini qaqauzlara çatdırıldı və edilən haqsızlıqlara qarşı açıq etiraz bildirdi. Son illərdə Türkiyə türkcəsinin və Türkiyədəki yazarı və şairlərin əsərlərindən nümunələr çap etməyə, «Türkçə öyrənirik» adı ilə bölmələr verməyə başladı. «Ana sözü»nın fəaliyyəti geniş əks-səda doğurdu və Petr Yalancının redaktorluğu ilə «Qaqauz səsi» (Qaqavuz sesi) qəzeti çıxmaga başladı. Bu qəzətdə qaqauz

Qaqauz ədəbiyyatının şifahi və yazılı örnəklərindən ibarət «İlk yaz türküsü» adlı ədəbi antologiya (Kişinyov, 1989) qaqauzların ədəbi varlığı barədə ilk bütöv təsəvvür yaranan kitabdır. «İlk yaz türküsü» ədəbi antalogiyasının naşiri S.Kuroğlu kitabı «Yıldızların aydınlarında» başlıqlı ön söz yazmışdır. O, qaqauz yazılı və şairlərini qaqauz mədəniyyətinin üzərinə doğan ulduzlara bənzədir.

«İlk yaz türküsü»ndə İvan Topalın qaqauz ədəbiyyatı haqqında «Qaqavuzların literaturası: Bakışlar, hem Düşünmekler» adlı bir yazısı çap olunmuşdur. Burada Qaqauz ədəbiyyatının sovet xalqları arasında ən gənci olduğu bildirilməklə yanaşı, bu ədəbiyyatın öncüllərinin dilçi ve etnoqraf D.Tanasoğlu, L.Laylandırıcı, S.Kuroğlu, qaqauz xalq musiqisinin yaradıcısı D.Karaçoban, N.Tanasoğlu, K.Kretsu, N.Arabaçı, M.Köce ve N.Babaoğlu olduğu bildirilməkdədir. Şeir və nəsr sahəsində əsərlər yazan bu sənətkarlar sadalandıqdan sonra müasir qaqauz ədəbiyyatındaki yeniliklərdən bəhs olunur (83, 211). I.Topal səhnəyə qoyulmuş ilk qaqauz pyesinin D.Tanasoğlunun yazdığı «Bucakta Yalın» olduğunu göstərir.

Qaqauzların 33 hərfli latin əlifbasını qəbul etməklərindən sonra (May, 1993), «Ana sözü» və «Qaqauz

səsi» adlı qəzetlər yeni əlifba ilə çıxmağa başladı. Eyni zamanda 1996-cı ildən etibarən Stepan Bulqarın redaktorluğu ilə «Sabaa Yıldızı» adı ilə üç aylıq bir curnal da nəşr olundu. Burada şeir, hekayə, tarixi-elmi və mədəni yazınlara geniş yer verilir.

Qaqauz yazılı ədəbiyyatında şeir yaradıcılığı üstünlük təşkil edir. Qaqauz şairlərinin bəzi əsərləri müxtəlif türk dillərinə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. Rus və moldavan dillərinə də tərcümələr edilmişdir.

Qaqauz ədəbiyyatı, xüsusilə poeziyası cəmiyyətə, tarixə, soykökə, doğma yerlərə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sıx bağlıdır. «Qaqavuz şöiri» bir anlamda yaşadığı her yerde kendini yalnız ve kuşatılmış hissedən Qaqavuz insanların yüreğinin yanık bir nağmesidir. Bu sebeple şirlerde ciddi bir sanat kayığının ve ya çok özel bəzi duyqu ve arayışların bulunmadığı görülür. Şüphesiz, bütün şairler gibi Qaqavuz şairleri de sevgiyə bayrak yapmış ve sevgiliye duydukları aşkı bütün güzelliği ile dile getirmişlerdir. Ancak Qaqavuz şairlərinin aşk ve sevgi konulu şirlerinde de bir burukluğun, bir başkalığın bulunduğu gözden kaçmıyor. Her şeyi sevdadan başlatan genc Qaqauz şairi Petri Yalançının misraları bunu çok açık olarak ortaya koyuyor:

Hepsi sevdadan çekeder: (başlar)

Yaşamakta ilk gülmek,

Zorlukta bitki (son) yapmak,

Kismetlikta sevinmek.

(83, 211)

Qaqauz poeziyasında sevgi, eşq geniş anlayışdır: ana sevgisi, ana dili sevgisidir, ailə ocağına bəslənilən daxili bir bağlılıqdır. Koçançı Andrey «Benim anam» adlı şeirində artıq həyatda olmayan anasına duyduğu həsrət və sevgi duygularını belə ifadə edir:

Benim anam, paali anam,

Te şindi oldu annamam.

Sen ne için, ah kaybeldin,

Kendi ömrünü bize verdin.

(66, 123)

D.Tanasoğlunun «Ana dilim» şeiri də bu baxımdan çox səciyyəvi bir nümunədir:

Ana dilim – tatlı bal,

Salkım çiçeği kokusu,

Sırasını üklü dal,

Ana dilim – gözel ses,

Maane – türkü avası,

Onu işiden her kes,

Doymaz, keçmez avazı.

Ana dilim – gevrek söz,

Uyqun dizili sedef,

Ürük firkir ona öz,

Keyfime verir hep keyf.

Onsuz hiç keçmez açlığım,

Kuru kalır masalım;

Onsuz hiç olmaz saalığım,

Kısır gezer akılım.

Dili lezim bilelim,

Dili hiç kaybetmeyelim,

Salt onunnan biz insanız!!

(83, 367)

Ana dili sevgisi, qaqauz türkçesinə ürəkdən bağlılıq qaqauz ədəbiyyatının ana axarında dayanan əsas ideya-estetik qayədir. Bunu indi ayrı-ayrlılıqda diqqət yetirəcəyimiz qaqauz yazarlarının əksəriyyətinin həyat və yaradıcılıq mücadiləsi sübut edir.

Beləliklə, Qaqauz türk ədəbiyyatının əsas simaları haqqında xronikal-bioqrafik məlumatları və ədəbi bilgiləri nəzərdən keçirərək dəyərləndirmə aparmağa çalışaq.

Mihail Çakir (1861-1938). Ruminyadan Moldovanın Çadır bölgəsinə köçən bir ailədə – Bender Tıqhina qəsəbəsində anadan olmuşdur. Dörd sinifli ibtidai təhsilini Çadırda bitirdikdən sonra Kişinyov şəhərində İlahiyyat məktəbində təhsil almışdır. Daha üç il Kiyevdə ilahiyyat fakültəsində oxumuşdur. 1888-ci ildə Kişinyovda orta məktəbə müəllim təyin olunur. İncili və bəzi dini əsərləri qaqauz türkçesinə və moldovan dilinə tərcümə edir. 1896-ci ildə aldığı icazə ilə əlifba, müxtəlif dərsliklər, oxu kitabları,

Əhdi-ətiq və əhdi-cədidi, Kilsə tarixi, Rusca-Moldovanca lüğət, Moldovan qrammatikası və s. əsərləri nəşr etməyə hazırlayır. 1907-ci ildə qaqauz türkcəsi ilə dini mövzuda bir qəzet çıxarır. 1934-cü ildə «Besarabieala Qaqauzlaran Istoriei» (Besarabiya qaqauzlarının tarixi) əsərini Kişinyovda çap etdirir. Bundan başqa «Psaltır» (dini türküler), «Ziturqya» (kilsə duası), «Diktionar Qaqauzo turko romin» (Qaqauzca-Ruminca lüğət) və s. kitablarını yazıb nəşr etdirmişdir. M.Çakırın rus, moldovan dillərində və qaqauz türkcəsində 34 əsərinin çap olunduğu göstərilir (97, 24-25).

M.Çakır öz düşüncələri və yazdığı əsərləri ilə qaqauzlarda milli mənlik duyğusu oyatmış, onlara haradan gəldiklərini və bundan sonra varlıqlarını necə yaşadacaqlarını öyrətmişdir. Əsərlərinin çoxunun dini məzmunda olmasının başlıca səbəbi də, din və ibadət dilini türkcələşdirməklə Roma və Bolqar kilsələrinin qaqauzlar üzərindəki assimilyasiya siyasətini təsirdən və kəsərdən salmaq məqsədi olmuşdur.

M.Çakırın «Qaqauzların istoriyası» əsərindən bir neçə parçaya diqqət yetirək:

«Qaqauzların başlantısı, aslı, kökü, sensele» soyu.

Nice Besarabiyada, nice da Dobrucada var çok küü

eyleşmeyi, nerede ya-şeerlar sade qaqauzlar. Qaqauzlar herede tutierlar şristian dinini, zerə onnar ortodoks hristian olup eyiddinni, religiyası, deyenatlı insannardır. Qaqauzlar laf edərlər pak türkçə, ölə nicə lafedərmış, eski zamannarda cümlə insannar hangıları çekilmiş türk halkından türk soyundan. Qaqauzların dili lafi taa aslı türkçədir, taa paktır Osmanlı türklerin dilinden, zerə osmanlılar çok laf, çok söz almışlar farsızlardən, hem arablardan. Şimdiyadak dünne istoriyası göstermeer ne türlü insanlardır qaqauzlar nesoy senslədir, kimdir, qaqauzların senselə başı (ataları) nerədən onnar gelmişlər. Besarabiyaya hem Dobrucaya nerədə yaşamışlar baştan başa. Qaqauzlarda yok ne literatura, ne yazı, ne yazılı kiyatlar. Şindiyadan qaqauzlar yazmamışlar qaqauzların istoriyasını» (83, 352).

«Qaqauzlar yaşerler Silistriyada, hem da Silistriyanın dolayında, Qaqauzlar yaşerler Dobrucada, hem Basarabiyada» (83, 353).

«Etnoqraf Moskof gösterir ki, qaqauzlar yerleşmişler Basarabiyada Bucakta hem da düzmüşlər 15 büyük koloniya (küü) Bender sancakında... İsmail (Hem Kahıl) sancakında 10 koloniya (küü)... Akkreman sancakında qaqauzlar düşmüşlər 5 büyük koloniya (küü).

... Basarabiya qaqauzlarının Bas-koloniyasıdır. Hem

şanlı küüdür Komrat. O bir kasabadır, neredə yapıllier» (83, 353).

Göründüyü kimi, M.Çakır qaqauzların dili, dini, tarixi kimliyi və coğrafi yerləşimi barədə son dərəcə dəyərli bilgilər vermişdir. Onun təsvir təqdimatından türk ruhuna nə qədər dərindən bağlı olduğu açıq şəkildə görünməkdədir. Sadalanan göstərici və keyfiyyətlərinə görə onu qaqauzlar arasından çıxmış ilk böyük qaqauzşunas hesab etmək olar.

Qaqauz yazılı ədəbiyyatının əsasını qoyan ədəbi simalar içərisində Nikolay Petroviç Arabacının (1893-1960) xüsusi yeri vardır. N.P.Arabacı Çadırın Kiriet kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsil alandan sonra Komratda litseyə daxil olmuş, bu mərhələdən sonra isə Moskvada Cənub Şərqi Dillər İnstitutunu bitirmişdir. 1930-cu illərdə SSRİ İstanbul Ticarət Nümayəndəliyində işləmiş, 1948-ci ildə isə yeni yaradılmış Qaqauz Komissiyasında katib kimi çalışmışdır.

İlk şeirləri Krimda çıxan qəzetlərdə qaqauz türkcəsi ilə çap olunan N.Arabacı ömrünün böyük bir hissəsini Moskvada keçirdiyindən doğulduğu yeri və ailə ocağını xatırladan nostalgiya dolu lirik-romantik şeirlər yazmışdır. O, «Qaqauzlar» adlı bir roman yazmaq istəmiş, lakin əsəri tamamlamadan vəfat etmişdir. «Bizim Drumi» adlı dörd

hissəli bir poema-dastanı 1959-cu ildə nəşr olunmuş «Bucaktan seslər» antologiyasına daxil edilmişdir.

Qaqauzların türk düşmənləri tərəfindən
sıkışdırılmasına etiraz edən vətənpərvər şairin milli
həyəcanı onun qəlbindəki türklük duyusunu ifadə edir:

İraq ana topaamdan –

Fena eceller sıktı.

Halkımızın buvazından...

(83, 359)

Sətri tərcüməsi:

İraq olsun ana torpağımdan,

Qara taleli günlər sıxdı

Xalqımızın boğazından...

Ana yurdunun, doğma el-obasının, ana-babasının taleyindən narahat olan şair rəmzi-məcazi obrazlarla qaqauzların tarixi taleyinə nigaran nəzərlərlə baxır.

Orda baba evimiz,

Anam ihtar orda,

Düşlerim orda canımda.

Ki, dönməsin şu vakıtlar –

Güneş açsın ki, asıl,

Daalışsın o bulutlar.

(83, 359)

Sətri tərcüməsi:

Orda ata evimiz,

Ağbirçək anam orda.

Yuxularım orda – canımda,

Bunlar üçün necə

dönməsin vaxtlar –

Günəş doğsun ki,

dağılsın o buludlar.

Misal göstirilmiş örnəkdəki «Günəş açsın ki, daalışsın o buludlar» – poetik simvolikası etnik sıxışdırmağa işarədir.

Qaqauz yazılı ədəbiyyatının öncüllərindən olan Nikolay Tanasoğlunun ədəbi fəaliyyəti də diqqətçəkicidir.

Nikolay Georgievich Tanasoğlu (1895-1970) – Çadırın Kiriet kəndində anadan olmuş, ibtidai təhsil alandan sonra
Sədi Sadiyev Balkan türklərinin ədəbiyyatı

Çadırda litseyi, Komratda isə Universiteti bitirmiştir. Uzun illər müəllimlik etmiş və məktəb müdürü olmuşdur. N.Tanasoğlu qaqauzlar üçün qəzet çıxarılmasında, əlifba təşkilində böyük işlər görmüşdür.

N.Tanasoğlu 1940-cı illərdən ədəbiyyata həvəs göstərmiş, ilk əsərlərini qəzetlərdə və «Bucaktan seslər» də çap etdirmiştir. O, rus yazıçılarından Qoqolun «Taras Bulba», L.Tolstoyun «İlk gənclik», M.Lermontovun «Borodin» əsərlərinin bəzi hissələrini tərcümə edərək qaqauz məktəblərində oxunan dərs kitablarına saldırmışdır. «Su yolunda», «Çadır manileri», «Anılmış çadır» adlı şeirləri, «Kuşlar Bey Seçerlər» adlı mənzum təmsili və «Sofi» adlı hekayəsi ilə tanınmışdır.

N.Tanasoğlunun dilində keçmiş sovet məkanında yaşayıb-yaratmış yazıçı və şairlər üçün tipik olan bir sıra Avropa və rus sözləri işlənmişdir. Məsələn: klas, şotka, şkola, urok, student, predsedatel, zavedyüşçiy, pokoleniya və s. Bununla belə, müəllifin öz təhkiyə tərzində, obrazların dialoqunda ana dili olan qaqauz dilinin ədəbi üslubuna ciddi şəkildə əməl etməsi görünməkdədir. Elə «Sofi» hekayəsindən verdiyimiz bir parça da bunu əyani şəkildə sübut edir:

«— Avşamınız hayır olsun, hem soframız bereketli

- Buyurun da söyleyin Spiridon Iqnavtoviç, ne işlən geldiniz.
- Bən, kızınızlan, Sofiyən biraz lafetməə istərdim – Da biraz düşüdüynən, başladı.
- Sorayım, Sofi, fermada işleriniz nice taa gider, saacay kaların sesleerlərmi?» (83, 360).

Dil və üslub keyfiyyətlərində xəlqi-ethnoqrafik elementlərin güclü olması onun xalq ruhuna və adət-ənənələrinə dərindən bağlılığından irəli gəlir.

Nikolay Tanasoğlunun təlim-tərbiyəsi və poetik ruhuyla böyük oğlu – Diyonis Tanasoğlu da qaqauz ədəbiyyatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Diyonis Tanasoğlu (1922) Kriketdə anadan olmuşdur. Çoxcəhətli yaradıcılığa malikdir. Yaziçi, şair, dramaturq, bəstəkar, recissor, tarixçi və dilçidir. Komrat Dövlət Universitetini bitirmiştir. 1957-ci ildə Z.A.Pokrovskaya ilə birlikdə kiril əsaslı qaqauz əlifbasını hazırlamış və bu əlifba ilə çıxan ilk əsəri «Bucaktan seslər» (1959) kitabını nəşr etdirmiştir. Qaqauz şagirdləri üçün ana dili kursları açmış, qaqauz türkçəsi ilə radio programları hazırlanmış və dərsliklər yazmışdır. D.Tanasoğlu 1965-ci ildə Bakıda Dil

və Ədəbiyyat İnstitutunda akademik M.Şirəliyevin elmi rəhbərliyi altında «Çağdaş Qaqauz dilində tabeli mürəkkəb cümlələr» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

D.Tanasoğlu Puşkin, Lermontov, Krilov, Mayakovski kimi sənətkarların bəzi əsərlərini qaqauz türkçəsinə tərcümə etmişdir. Onun öz şeirləri də rus və moldovan dillərində səsləndirilmiş, Azərbaycan, türkmən və tatar türkçələrinə çevrilmişdir. Görkəmli ədibin Moldova və Azərbaycan xalqlarının dostluğununa həsr edilmiş «Dostluq melodiyası» adlı şeiri Azərbaycan dilinə də çevrilmiş və böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Şeirləri «Çal Türküm» (1964), «Adamın işleri» (1969), «Bəklənti» (1989), «Hoşluk» (1970) adlı kitablarında toplanmışdır. Səhnəyə qoyulan ilk qaqauz pyesi «Bucakta yalnız» (1974) əsərinin müəllifi də D.Tanasoğludur. Onun «Oğlanın sevdası» (1981) adlı başqa bir pyesi də vardır.

Çoxlu sayda mahnilar yazan D.Tanasoğlu istedadlı bəstəkar kimi də tanınmaqdadır. Milli ruhlu bir qələm sahibi olan Diyonis Tanasoğlu özünün şairlik və bəstəkarlıq qabiliyyətinə uyğun olaraq «Qaqaustan» adı altında ilk qaqauz himnnini də yaratmışdır:

Çok geldin – uzun kervan,

Ama korudun inan,

Yolu tutdun uz...

Zorlar basılsın,

Yollar başından.

Gün hiç kaçmasın,

Gül bahçasından!

(83, 368)

D.Tanasoğlu məşhur bir alim olaraq qaqauz xalqının tarixi, soykökü, dili, mədəniyyəti ilə əlaqədar geniş tədqiqatlar aparmış, bir sıra beynəlxalq konqres və simpoziumların fəal iştirakçısı olmuşdur.

Qaqauz türkcəsi ilə qələmə alınan ilk roman da «Uzun kervan» (1985) D.Tanasoğlunun qələminə məxsusdur. Bu əsər qaqauz türklərinin tarixi macərasını əks etdirən bədii əsərdir.

«Uzun kervan» romanı «Masal gibi gelir, ama masal deyildir» sözləri ilə başlayır. Əsərin 1ap başlanğıcında bir uşaq yaşılı bir qaqauz kişisindən soruşur: «Annatsana, ba

dədü, ihtar kauşçu-pietçi. Bizim halkımızın o derin keçmiş zamannarı için nelər aklın tutersin. Nəndan nice yaşamışlar onnar?» (83, 364). Bütün roman bu sual-cavabının roman üslubu içində verilməsi ilə davam edir.

Türklərin tarix içindəki yeri, oğuzların etnik kökəni, çeşidli dönəmlərdəki tarixi hadisələrdən sonra oğuzların xüsusi bir qolu olaraq, «qaqoğuzlar»-ın - qaqauzların meydana gəlməsi elmi əsaslara dayanan bədii təxəyyüllə nəql olunur. Yazuçı yeri gəldikcə tarixi qaynaqlardan konkret misallar da gətirir.

Ümumiyyətlə, görkəmli sənətkarın əsərlərində, o cümlədən şeirlərində tarixi soykökə bağlılıq, ümumtürk keçmişini ilə iftixar, vətənə, xalqa, doğma torpağa böyük məhəbbət motivləri əsas yer tutur.

Müasir qaqauz milli-mənəvi varlığının qorunması yolunda mühüm xidmətləri olan ziyalılar sırasında Nikolay Baboğunun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nikolay Baboğlu (1928) – Taraklıının Kıpçak kəndindəndir. 1944-cü ildən 1980-ci ilə qədər müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xalq ədəbiyyatı mətnlərini, eləcə də qaqauz dili və ədəbiyyatına dair çeşidli dərslikləri hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Rus və Moldovan dillərindən qaqauz türkcəsinə tərcümələri vardır.

N.Baboğlu elm adamı, yaziçi və şairdir. «Qaqauz folkloru» (1969) və «Masallar» (1991) kitabları, qardaşı İ.Baboğlu ilə birlikdə «Qaqauz dili sintaksi – IX-X klasslar için» (1988) və «Literatura okumaları» (1988) kimi dərslikləri vardır. Ayrıca qaqauz türkcəsi ilə «Leqendanın izi» (1974), «Bucak Ecälleri» (1979), «Tarafımın piyetleri» (1988) və rus dilində «Dunay, Pocaluy v Dom» (1984), yəni «Dunay, gir içəri», «Qvozdiki Rastsveli Vnov» (1986) yəni «Qərənfillər yenidən açdı» adlı iki şeir kitabı çap olunmuşdur.

N.Baboğlu 1957-1960-cı illər arasında qaqauz türkcəsi ilə nəşr olunan ilk qəzetdə çalışmışdır. O, 8 il «Komrat» adlı qəzetiñ redaktoru olmuş və Kişinyovdakı qaqauz türkcəsi ilə hazırlanan televiziya programlarına rəhbərlik etmişdir. «Bunlar saalık üçün» adlı ssenarisi əsasında film çəkilmişdir. Yaziçi 1990-cı ildən sonra qaqauz məktəbləri üçün əlifba hazırlamış və 1994-cü ildə Türkiyədə «Bir Oykümüz var» adı altında hekayələr kitabı çıxartmışdır.

Hekayə və şeirlərində ana dili, milli-mənəvi dəyərlər, ana yurdun gözəllikləri, bəşəri-humanist keyfiyyətlərin təbliğ-tərənnümü kimi mövzuların üzərində daha çox dayanan Nikolay Baboğlunun poetik-üslubi axtarışları da öz yeniliyi ilə diqqəti çəkir:

Sözlərini hər an anımsarkən,

Anaların – anamın dili,

Dilimde coşar da coşar.

Elləri – eli beni okşarken,

Anaların – ananın sicaqlığı –

Yüregimin çiçekleri açar.

(66, 148)

N.Baboğlunun ümumtürk mədəniyyəti və maarifi müstəvisində qaqauz türkləri üçün gördüyü işlər, göstərdiyi xidmətlər öz bəhrəsini vermişdir. Göründüyü kimi, qaqauz xalqının ədəbiyyat və incəsənətinin inkişafında N.Baboğlunun mühüm xidmətləri vardır.

Müasir qaqauz ədəbiyyatının əsas simalarından biri də Stepan Kuroğludur (1940). Folklorçu və şair kimi tanınan Stepan Kuroğlu uzun müddət Moldoviya Elmlər Akademiyasında Azsaylı Xalqlar İnstitutunun Qaqauz ədəbiyyatı bölməsinin başçısı olmuş, 1970-ci ildən həm də Moldoviya Yaziçılar İttifaqının Qaqauz ədəbiyyatı şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Çox sayda elmi və bədii əsərlərin müəllifidir. Azərbaycanla sıx əlaqəsi olan S.Kuroğlunun

Bakıda müxtəlif mətbuat orqanlarında xeyli şeirləri çap olunmuşdur. O, Sabir, S.Vurğun, R.Rza, N.Xəzri və B.Vahabzadənin bir sıra şeirlərini qaqauzcaya çevirərək nəşr etdirmişdir. Qaqauz folklorunun, eləcə də yazılı ədəbiyyatının keçmiş Sovet məkanında, habelə Türkiyədə tanıtılmasında S.Kuroğlunun dəyərli əməyi vardır.

Folklor ruhuna və milli dəyərlərə dərin bağlılığı olan alim-şairin şeirlərində xəlqilik və təbiiliyin səmimi bir qovuşuğu görünməkdədir:

Yorulduydum, uyuyardım dün,

Uyuyardım bir ölü kibi.

Ama ansız uyandım, ürkdüm,

Bir türkü bak kaldırıra beni...

Hər şeydən tatlıdır diyil uyku,

Nice masalda annadiler...

Taa tatlı sansın gəldi türkü,

Ani qaqauzca çalınır.

Nə zamansa bən də öləcəm,

(Bu laflar əskidir dünnedə.)

Salt sanerim dimdiriləcəm,

Sədi Sadiyev   Balkan türklərinin ədəbiyyatı

(83, 400)

Sətri tərcüməsi:

Yorulub yatırdım gecə,
Yatırdım bir ölü kimi.

Ancaq qəfildən qalxıb oyandım,
Bir türkü mahnı qaldırıdı məni...

Nağılda deyildiyi kimi,
Hər şeydən dadlı deyil yuxu.

Türkü mənə daha dadlı gəldi.
Qaqauzca oxunan zaman.

Nə zamansa mən də öləcəyəm,
(Bu sözlər dünyada çox deyilib).

Mənə elə gəlir dirilərəm –
Ana dilimdə türkü səslənəndə...

İyirminci yüzilliyin yetmiş-səksəninci illərindən başlayaraq qaqauzlarda milli oyanış, soykökə qayıdış duyğu və düşüncələri gücləndiyindən bu proses ədəbi həyatda da öz əksini tapmışdır. Yeni nəslin nümayəndələri kimi Sədi Sadiyev Balkan türklərinin ədəbiyyatı

Ədəbiyyata gələn Mariya Durbaylo (1941), İvan Topal, Georgiy Tasoğlu (1948). Vasiliy Filioğlu (1949), Petr Moysa (1951), Stepan Bulqar (1953), Andrey Koçancı (1953), Todur (Fedor) Marinoğlu (1955), Dimitri Ayoğlu (1957), Petr Qaqauz Çebotar (1957), Olqa Radova (1958), Todur (Fedor) Zanet (1958), Lenov Georgiy (1959), Petr Yalancı (1964), Tudorka Arnaut (1970), Valentina Karanfil (1973) və başqalarının ədəbi fəaliyyəti məhz sözü gedən ovqatı ifadə edir.

Müasir Qaqauz yazılı ədəbiyyatının poeziya və nəşr qolları ideya və forma-canr etibarilə çox rəngarəngdir. Burada üstünlüyü şeir, hekayə və povest təşkil etsə də müəlliflərin tarixə, xalqın keçmişinə, dilinə, soyköküne, ümumiyyətlə, türkçülüyə böyük sevgiləri öz əksini tapmışdır. Məsələn, nisbətən gənc müəlliflərdən biri olan P.Yalancının «Türkiye halkına» şeiri buna nümunə ola bilər:

Türklüyü severim – bir kardaşız,

Hepsimizdə bir ecel,

Biz, bezbelli, peydalanmışız,

Bir amurdan hem bir gecə.

(83, 442)

Sətri tərcüməsi:

Hamımızın taleyi birdir.

Biz hamımız bir gecədə,

Bir xamirdan yoğrulmuşuq.

Bakıda təhsil almış gənc şairə Tudorka Arnautun qələmə aldığı şeirlərdə türkçülük ruhu qabarıqdır. Onun Azərbaycana həsr etdiyi şeirlərdə Bakı sevgisi, azərbaycanlılara doğma münasibət ürəkdən gələn səmimi duyğularla ifadə olunmuşdur. «19 yanvar - kış ayı» şeirində 20 yanvar faciəsi ilə bağlı yaşadığı hüzn və kədər olduqca təsirlidir:

Açan türkü səsi işidirim,

Sanarım o meydan baarer.

Gecə uyğumda dua ederim,

Ölülər məzarlaa çaaer.

(83, 444)

Sətri tərcüməsi:

Haçan türkü səsi eşidirəm,

Sanıram o meydan bağırır.

Gecə yuxumda dua edirəm,

Ölülər məzarlığa çağırır.

Qaqauz yazarları müasir mərhələdə qardaş türk xalqlarının, xüsusən də Azərbaycan və Türkiyənin çağdaş ədəbi həyatı ilə yaxın əlaqə saxlayır.

Qaqauzların tarixi kimliyi, dil-ləhcə xüsusiyyətləri, folklor və etnoqrafiya mədəniyyəti barədə Azərbaycanda bir sıra dəyərli işlər aparılmışdır. Bu sahədə filologiya elmləri namizədi Güllü Yoloğlunun ardıcıl və sistemli fəaliyyəti təqdirdə layiqdir (27; 28; 29).

2.3. Bolqarıstan türklərinin

ədəbiyyatı

Bolqarıstan türklərinin ədəbiyyatı Balkan-türk ədəbiyyatının ən zəngin qollarından biridir. Bunun bir Sədi Sadiyev Balkan türklərinin ədəbiyyatı

səbəbi Balkanlardakı türk əhalisinin tarixən daha çox Bolqaristanda məskun olmasına, digər səbəbi də etnik sıxışdırırmaya qarşı məhz bu ölkədə milli-mənəvi müqavimətin güclü şəkildə özünü göstərməsidir. Bu baxımdan Bolqarıstan türklərinin günümüzə qədər gəlib çatmış folklor nümunələrini və yazılı ədəbiyyatını öyrənib tədqiq etmək orada gedən ədəbi-mədəni və tarixi-siyasi prosesləri aydınlaşdırmaq imkanı verir.

Türk-rus müharibəsindən (1877-1878) və Bolqarıstan dövlətinin yaradılmasından sonra ortaya çıxmış Bolqarıstan türklərinin mənəvi-siyasi varlığı, o cümlədən də ədəbi-mədəni kimliyi yaxın keçmiş içərisində böyük gərginliklər yaşamışdır. Bildiyimiz kimi, Bolqarıstan türklərinin ədəbiyyatı Balkan (Rumeli) türk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat.

Bolqarıstan türklərinin şifahi söz sənəti xalqın mifoloci təfəkkürü, dini və bədii dünyagörüşü, ictimai və əxlaqi-mənəvi ideyaları ilə sıx bağlıdır. Burada ümumiyyətlə türklərə, o cümlədən Balkan türklərinə məxsus folklor düşüncəsi ilə yanaşı Bolqarıstan türklərinin şifahi xalq yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan özəl ədəbi-bədii keyfiyyətlər də təzahür və təcəssüm edir. Bu barədə tədqiqat işinin birinci fəslində ayrıca danışılmışdır.

Bolqaristan türklərinin yazılı ədəbiyyatı ideya-bədii qaynaqlarını qədim əcdadları olan oğuz tayfalarının tarixi-mədəni inkişafı nəticəsində yaranmış türk xalqları ədəbiyyatından əxz etmişdir. Mədəni-siyasi məkan kimi Osmanlı imperatorluğunun tərkibində mövcud olduğundan imperatorluğun çöküşünə qədər buradakı ədəbiyyat Osmanlı ədəbiyyatı kimi səciyyələnir. Osmanlı ədəbiyyatı olaraq bu ədəbiyyatın başlıca mövzu və məzmun istiqaməti qəhrəmanlıq və bahadırlıq tarixi, hərbi yürüş və fəthlərin salnaməsi, vətənpərvərliyin, elm və maarifin, islami düşüncə və dəyərlərin tərənnümüdür.

Sözü gedən tarixi-mədəni kontekst içərisində Bolqaristan türkləri içərisində çıxmış bir çox divan ədəbiyyatı və folklor sənətkarı Osmanlı ədəbiyyatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

XV əsrдə yaşamış Kayqusuz Abdalın, Sinan Paşanın, Ahmet Paşanın, Mercimek və Aşık Paşazadenin, 130 beytlik «Muhammediyə» və «Envarül Aşıkın» (Aşıqların nurları) əsərləri ilə tanınan Ahmet və Mehmet Yazıçıoğlu qardaşlarının, Filibeli Aladdin Ali Çelebi, Ahi Hasan Çelebi, XV-XVII əsrlərdə yaşamış Kul Ahmet, Niqbolulu olduğu bilinən Oksüz Dədə, Balçıklı Mühiddin Abdal, Seyyid Ali Sultan, Ruşçuklu Beyani, Filibeli Ahmet Riyazi, Nureddin Muslihiddin, Pazarçıqdan olan Kurt Mehmet Efendi,

Mehmet Ali Reis, Kinalizade Hasan Çelebi, Bali Baba, XVII əsrдə yaşayıb-yaratmış Evliyya Çelebi, Kayıkçı Kul Mustafa, Hasan Dede, Katib Çelebi, Yəhya Bey, Mustafa Fenai-Aşik, Çelebi Derviş və başqaları Bolqaristan mənşəli türklərdir. Onların böyük əksəriyyəti sonralar imperatorluğun mərkəzinə – İstanbul'a gəlib yerləşmiş, bir qismi isə Anadolunun önəmli şəhərlərində məskunlaşmışlar (92, 44-54).

XVIII-XIX yüzillik Balkanların digər bölgələrində olduğu kimi Bolqar-türk sahəsində də ədəbi-mədəni həyatın geriləmə və tənəzzül dövrüdür. Bu tarixi mərhələdəki Türk-Rus müharibələrinin arzuolunmaz nəticələri səbəbindən türklərin Balkanlardakı nəzarəti zəifləmiş və Balkan ölkələri tədricən Rus imperiyasının nəzarəti altına keçmişdir. Baş vermiş bu siyasi hadisələr əlbəttə ki, Bolqarıstandakı türk milli-mənəvi varlığına, o cümlədən də ədəbi-mədəni həyata öz mənfi təsirini göstərmişdir. Lakin, hadisələrin belə neqativ istiqamətdə getməsi Bolqar-türk ədəbiyyatının tamamilə məhv olması deyildi. XVIII əsrдə Bolqarıstanda Ahmet Zühri, Zarifi Omer, Vasif Ali-Nimert, Hüseyin Ramiz Arapzade, Mustafa Ruhi, Ali Efendi, XIX yüzillikdə isə Ahmet Mithat Efendi, Yusif Efendi, Daniş Hasan Bey, Terzi Mehmet Efendi, İzzet Efendi və başqa sənətkarlar ədəbi həyatı davam etdirmişlər (89, 17-26).

XV-XIX yüzilliklər arasındaki ədəbi-mədəni həyat öncə də qeyd olunduğu kimi, Osmanlı ədəbi çevrəsi içərisində mövcud olduğu üçün onu sözü gedən dövrə məxsus Osmanlı ədəbiyyatının bir parçası olaraq qəbul etmək lazımdır. Balkan türklərinin, o sıradan da Bolqaristan türklərinin bu tarixi dönəm ərzində yaratdıqları bədii ədəbiyyat bütün ideya-estetik göstəricilərinə görə əslində Osmanlı divan şeirinin və Anadolu xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Anadoludan gəlmış bəktaşı-dərvişlərin şair-ideoloqlar kimi Avropada islami dayaqlarını möhkəmlətmək cəhdi orta çağ Balkanlarındakı ədəbi həyata müəyyən təsir göstərmişdir. Onların ordu şairi funksiyası yerinə yetirərək hərbi yürüş və fəthləri təbliğ-tərənnüm etməsi də dövrun ədəbi-siyasi özəlliyini əks etdirir (75, 9).

Balkan-türk ədəbiyyatına məxsus milli və regional özəlliklər daha çox Osmanlıların tənəzzül və süqutu ilə ortaya çıxmağa başlamış, Balkan türklüğünün digər sahələri kimi Bolqaristan türklərinin də ədəbi həyatı bir milli kimlik mücadiləsi şəklini almışdır.

Bolqar-türk ədəbiyyatının XX əsrəki mənzərəsini iki yerə bölmək mümkündür. Birinci dövr yüzilliyin əvvəlindən başlayaraq 1944-cü ilə qədər olan ədəbi-tarixi mərhələdir. Bu dövrdə Bolqar-türk ədəbiyyatı müəyyən irəliləyiş imkanı əldə edir. Buna səbəb ölkədə türkçə nəşr olunan

qəzet və curnalların milli-mənəvi həyatda fəal rol oynamasıdır. Belə ki, bu dövrdə Bolqarıstanda 112-dən artıq türkçə qəzet və curnal dərc olunmuşdur. Bunlara misal olaraq «Hak ve Ozgürlük», «Filiz», «Yeni Hayat», «Halk gencliqi», «Yeni işık» kimi mətbü orqanlarının fəaliyyətini qeyd etmək olar. Yaradıcılığa ilk addımlarını atmağa başlayan türk ədibləri bu mətbuat orqanlarında müxbir və başqa işlərdə çalışır və öz ədəbi əsərlərini həmin qəzet və curnalların səhifələrində dərc etdirirdilər. Demək olar ki, Bolqarıstandakı sözü gedən türk mətbuatı gələcək ədəbi qüvvələrin yetişməsində bir körpü rolunu oynamışdır. Türk mətbuatının yetişdirdiyi istedadlı yazıçılardan Mülazim Çavuşev, Niyazi Hüseynov, Latif Aliyev və başqları sonralar mühüm ədəbi şəxsiyyətlərə çevrilmişlər.

Bolqar-türk ədəbiyyatının XX yüzillikdə yaşadığı ikinci mühüm mərhələ isə 1944-cü ildən bu günümüzə qədər olan dövrdür. Bolqarıstanın faşist işgalindən sonra Sosialist düşərgəsinə daxil olduğu və Sovet İttifaqının güclü nəzarəti altına düşdüyü bu tarixdən etibarən Bolqar-türk yazıçıları başqa bolqar vətəndaşları kimi Sovet ideoloji maşınınə ya boyun əyməli, ya da ki, doğma yurd-yuvasından didərgin düşməli idi. Bolqarıstanı tərk edən türklərin bir qismi Türkiyəyə, bir qismi isə Avropaya mühacirət etmişlər. Bolqarıstanda olan yazıçılar isə

Yaşadıqları tarixi dramın əzablarını bu və ya digər vəsítələrlə yaratdıqları bədii əsərlərdə əks etdirməyə çalışmışlar.

Bolqaristanda kommunist reciminin müxtəlif mərhələlər üzrə həyata keçirdiyi antitürk kompaniyalar, etnik sığışdırma, assimiliyasiya və deportasiya siyasəti yüz minlərlə türkün taleyində acı izlər buraxmışdır. Yaşadıqları yerlərin tarixi adlarından tutmuş özlərinin ad və soyadlarına qədər geniş miqyasda zorla addəyişdirmə məcburiyyətinə sürüklənmiş türklər repressiya və diskriminasiya təzyiqləri altında illər, onillər boyu əzab və məşəqqətlər çəkmişlər. Türk məktəbləri, qəzet və curnalları bağlanılmış, türkcə danışmaq yasaqlanmış və beləliklə də türklərə məxsus ədəbi-mədəni həyatın leqal inkişafına yol verilməmişdir. Bu gərginliklərə dözməyən yüz minlərlə türk Bolqaristani tərk etmək və Türkiyəyə yollanmaq məcburiyyətində qalmışdır. O vaxtlar bu proseslər SSRİ-dəki türk xalqlarından, o cümlədən də azərbaycanlılardan mümkün qədər gizli saxlanılmış, mətbuatda, ədəbi və ictimai toplantılarında, yazılıcların əsərlərində bu barədə söz açmağa imkan verilməmişdir.

Bütün məhrumiyyət, təzyiq və itgilərə baxmayaraq Bolqaristanda türk milli-mənəvi varlığını yox etmək mümkün ola bilməmişdir. Hər cür yasaq və qadağalara sinə

gərən türk şair və yazıçılarının istər əvvəlki nəsilləri, istərsə də sonradan yetişən ədəbi qüvvələri türk dili, türk tarixi, türk mədəniyyəti və türk milli qıruru uğrunda bütün varlıqları ilə mübarizə aparmış və bu yolda mücadilələrini indi də davam etdirməkdədirlər.

Bolqar-türk ədəbiyyatının ədəbi-tarixi mənzərəsi həm ideya-estetik, həm də sənətkarlıq baxımından rəngarəng və zəngindir.

Bolqaristan türklərinin ədəbi-tarixi varlığını əks etdirən əsas ədəbi şəxsiyyətlərin bir qisminin həyat və yaradıcılığının mühüm məqamlarına diqqət yetirməklə oradakı ədəbi-mədəni həyatın tarixi-xronikal mənzərəsini və ümumi səciyyəsini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Bolqaristan türklərinin arasından yetişmiş Mehmet Behcət (1896-1965) Nevrokop qəsəbəsinə bağlı Satovça kəndindəndir. Ədirnədə Sultaniyə Universitetində filolog təhsil aldıqdan sonra qəzetçiliklə məşğul olmuşdur.

Mehmet Behcət ilk yazılarını «İslam dünyası» və «Halka doğru» curnallarında çap etdirmiştir. O, birinci dünya müharibəsinin iştirakçısı olmuş və 3 il yarımda Azərbaycanda – Araz çayı sahillərində ruslara qarşı vuruşmuşdur. Müharibədən geri dönən Mehmet Behcət Sofyada məskunlaşmış və ilk işlərindən olan «Ahali»

(1920) qəzetini təsis etmişdir. Mehmet Behcət Bolqaristanda yaşadığı dövrdə yerli türklərin hüquqlarını qorumağa çalışmaqla yanaşı mədəni fəaliyyətini də davam etdirmişdir. O, 1926-cı ildə «Bulqaristan» və «Koca Balkan» qəzətlərini, 1923-cü ildə isə «Altın Kalem» curnalını təsis etmişdir.

Mehmet Behcətin siyasi fəaliyyətini sıxışdırıran Bolqaristan hökuməti ona qarşı təzyiqləri artırmağa başlayır. Bu səbəbdən də Mehmet Behcət 1927-ci ildə Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qalır. Ədirnədə məskunlaşan Mehmet Behcət orada «Merichten Tunaya», «Görüşler ve duyuşlar» və «Balkan çiçekleri» adlı əsərlərini ərsəyə gətirmiştir. Mehmet Behcət 1963-cü ildən etibarən Türkiyədə mülki işlərdə çalışmağa başlamışdır. O, 1965-ci ildə İzmirdə vəfat etmişdir.

Mehmet Behcət ədəbi yaradıcılıq sahəsində özünəməxsus iz qoyan qələm sahiblərindən olmuşdur. O, «Vatan yollarında» mənzum pyesini, «Bulqaristan türklerinin ictimai vaziyeti» və «Adam düştüğü yerdən kalkar» publisistik əsərlərini, «Merichten Tunaya» tədqiqat işini, ictimai-siyasi düşüncələrini əks etdirən «Görüşler ve duyuşlar» əsərini, oxucuların böyük rəğbətini qazanmış «Balkan çiçekleri» və «Göçmen Ahmet» romanlarını, «Eski yapraklar» və «Sofya hatıraları» adlı xatirələrini və

www.elmler.net - Virtual Internet Resurs Mərkəzi
şeirlərindən ibarət «Geçit ver» kitabını Türk ədəbiyyatına töhfə vermişdir.

Mehmet Behcət istər qəzet və curnallarda dərc etdirdiyi saysız-hesabsız publisistik məqalə və oçerklərində, istər poetik yaradıcılığında, istərsə də nəsr əsərlərində həmişə turklüyün haqq səsini duyurmağa çalışmış, Avropa-xristian dünyasının məkrli siyasətlərinə qarşı ayıq-sayıq olmayı, tədbirli hərəkət etməyi təbliğ və təlqin etmişdir. O, böyüməkdə olan gənc nəslə üzərlərinə düşəcək tarixi məsuliyyətə həssaslıq və qeyrət duyğusu ilə yanaşmağı tövsiyə etmiş, turklük uğrunda şərəfli mübarizə, döyüş yolu seçməyi aşılamışdır:

Alnındakı nədir? Döyüş kanımı?

Köy kan olsın, yüzkarası olmasın.

Hayat için yumrukların katımı? –

Sür git, gerilerde derdin kalmasın.

(38, 193)

Balkanlarda gedən mürəkkəb hərbi-siyasi prosesləri düzgün qavramaq və düşmənlərə qarşı layiqincə müqavimət göstərmək düşüncəsinə sahib olmaq üçün türk tarixi kimliyinin qüruru içərisində yaşamaq lazımdır. Mehmet Behcət bu cəhətə ayrıca diqqət yetirərək «Türk gəncinə»

adlı şeirində türk tarixinin şərəf və qeyrət simvollarını xüsusi vurğulayırıldı:

Unutma ki, sən bir türksün, kanında,
Kızıl Boğanın, Oğuzun ruhu var.
Ən zorlu gün, unutma ki, ardında,
Seni öz kul tanıyan bir tanrı var.

O Tanrının sesi diyor: «Türk oğlu,
Hak kuvveti kaynaşıyor kolunda –
Gec kalma, çünkü yolun korxulu,
Davran durma, şu kavğalar yolunda!

(38, 193)

Türklərin Balkanlarda üzbəüz qaldıqları təzyiq və etnik sıxışdırmadan doğan üzüntü və kədəri ifadə edən məşhur «Keçid ver, Kamçı» şeirində isə ana yurdun simvolu olaraq Bolqaristanda türklər yaşayan bölgədəki Kamçı çayına üz tutulur və vətənin, türklüyün dərdləri ona xitabən dilə gətirilir:

Ecdadımdan kalmış bağçalar, bağlar,

Elde varken, yokluk kalbimi dağlar,

Buna yanar könlüm, ey dertli Kamçı!

(38, 193)

Məktəbsiz, mədrəsəsiz qoyulan türk kəndlərindəki acınacaqlı durum, savadsızlığın, cəhalətin millətin ruhuna, mənəvi varlığına vurduğu sarsıcı zərbələr şairi qəhər içində boğur. Düşmənlərin bilərəkdən məqsədli şəkildə yaratdığı bu faciəvi vəziyyətin hansı mənfi nəticələrə gətirə biləcəyi nigaran suallar ortaya qoyur:

En böyük köydə bir tek məkteb yok,

Mektebsiz göylerde dinden eser yox.

Sarıkan çox, lakin dindar olan yox,

Bilgisizlik yıxmış milleti, Kamçı!

El ileri doğru atarken ayak,

Yan gelerek yatan milletime bak!

Hayat kavğasında geri kalacak,

Bunu düşünür de ağlaram, Kamçı!

Bu və bu qəbildən olan şeirlərin cəmləşdiyi «Geçit ver, Kamçı» kitabı işıq üzü gördüyü 1958-ci ildən sonra dörd dəfə yenidən təkrarən nəşr olunmuşdur. Şübhəsiz ki, kitaba böyük maraq və rəğbət oyadan oradakı türklük yanğısı və ağrısını ifadə edən Balkan mövzusundakı təsirli şeirlər idi.

Mehmet Behcətin Balkan mövzusunda qələmə aldığı çoxsaylı əsərləri içərisində «Göcmən Ahmet» romanı da xüsusi yer tutur. Romanın mövzusu Bolqarıstandakı repressiv təzyiqlərə davam gətirə bilməyərək Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qalan türklərin həyatı barədədir. Minlərlə digər soydaşı kimi yurd-yuvasından didərgin salınan Əhmədin Bolqarıstanda çəkdiyi zülm və işgəncələri, ev-eşiyinin dağıdırılması və var-yoxunun əlindən alınması ilə bağlı yaşadığı müsibətləri dolğun epik planlarda təqdim edən ədib onun Türkiyədə «köçmən» – qaçqın kimi üzləşdiyi çətinlik və məşəqqətləri də təsirli bir dillə oxucuya çatdırır. Əhmədin xəyalındakı Türkiyə ilə üzbeüz qaldığı gerçək Türkiyə arasında böyük fərqlər görməsi onda mənəvi-psixoloci sarsıntılar əmələ gətirir. Gecələr tez-tez yuxusunda doğma ev-eşiyini, keçmiş qohum-qonşusunu görən Əhmədin nostalgiya dolu arzuları çevrəsindəkilərə qəribə və gülməli gəlir. Onu ən çox narahat edən adının

Bu romanda təsvir olunan sərt həyat lövhələri, qaćqın həyatının ağır və sarsıcı mənzərələri Qarabağ hadisələri zamanı yurd-yuvasından didərgin salınmış azərbaycanlı qaćqınların yaşadıqları müsibətlərlə tamamilə üst-üstə düşür. Romanı oxuduqca Qarabağ qaćqınlarının yataqxanalarda, çadırlarda yaşadıqları məşəqqətli həyat göz önündə canlanır...

Mehmet Behcətin mənsub olduğu ədəbi nəslin görkəmli nümayəndələri sırasında Ali Kamal Balkanının (1900-1992) da unudulmaz ədəbi-tarixi xidmətləri vardır. İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra İtaliyada italyan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali təhsil almışdır. 1922-ci ildən Bolqarıstanın Peşterə, Nasköy, Narmanlı və Kırçalıdakı türk məktəblərində müəllim və müdir vəzifələrində çalışmış, maarif və təhsilin inkişafına dəyərli kömək göstərmişdir. 1930-cu ildə Sofiyaya gələrək «Dostluq», «Çiftci kurtuluşu» qəzetlərində məsul vəzifələr daşımışdır. 1934-36-cı illərdə «Balkan Rostası» qəzetini təsis etmiş və qəzetiň baş redaktoru olmuşdur. Bu qəzetlərldə o, Bolqar türklərinin milli-mənəvi hüquqlarını müdafiə edən çoxsaylı yazılarla çıxış etmiş, dil, tarix və sosiologiyaya dair elmi və publisistik məqalələr yazmışdır. Həmin illərdə türk məktəbləri üçün bir sıra dərsliklər də

hazırlayan Ali Kamal Balkanının bu dövrdəki ən böyük xidməti «Yeni türk lüğəti» əsərini ortaya çıxarmasıdır.

1955-ci ildə milliyyətçi damgası ilə işdən çıxarılan A.K.Balkanlı Türkiyəyə gəlmiş, Ankarada «İslam» curnalını nəşr etməyə başlamışdır. «Şərqi Rumeli və oradakı türklər» (1986) kitabında Bolqarıstan türklərinin tarixi-siyasi kimliyi, coğrafi yerləşimi, dil-ləhcə və etnoqrafik özəllikləri, habelə müxtəlif zamanlarda həyata keçirilən assimiliyasiya və deportasiya siyasətinin acı nəticələri barədə geniş söz açılmışdır.

Ali Kamal Balkanının milli və siyasi mövzuda yazdığı şeirlərində türkçülük ideyaları və islami dəyərlərə sədaqət təbliğ olunur:

Öylə sakındır bu topraklar... görən hali sanır,

Sinesindən kahramanlar fişkirir, alem tanır.

Bir nazar kılışın felek tarihe – hep şahid odur,

Her taşın altında binbir ünlü İskender yatır!

Duyduğun bir çok hekayet sanma ki, efsanedir,

Her karış toprak neçe destan oxur – şahnamedir.

Yok misali yurdumun dünyada, bir tek tanedir,

(38, 194)

Ali Kamal Balkanının bədii-publisistik əsərləri Balkanlar gerçeyinin geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu sıradan «Filibedəki türk varlığı nasıl yok edildi», «Ruscukta türk varlığı» publisist əsərlərini xüsusi qeyd etmək olar. Şahidi olduğu hadisələri memuar xronikası şəklində təsvir-təqdim edən ədib bolqar şovinizminin törətdiyi cinayətləri konkret fakt və hadisələrlə açıqlayır. Təsadüfi deyildir ki, yaxın dostu Yahya Kamal Bayatlı onu Balkan türklüğünün «canlı ensiklopediyası» adlandırmışdır (25, 79).

Bolqarıstan türklərinin milli-mənəvi mücadiləsində mühüm rol oynayan ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Osman Kəsikoğludur (1907-1989). Karınobad qəsəbəsinə bağlı Runca kəndindəndir. Ali dini-ruhani təhsil almış və Bolqarıstandakı türk-müsəlman müftiliyində məsul vəzifələr daşımışdır. Dini, elmi və ədəbi fəaliyyətində Osmanlı ruhu və düşüncəsi hakim olmuşdur. Osmanlı imperatorluğunun çöküşünü türklüğün böyük faciəsi sayan O.Kesikoğlu bir çox şeir və ədəbi-publisist yazılarında onu türk-islam aləminin siyası işığı adlandıraraq bu böyük qüdrətin

www.elmler.net - Virtual Internet Resurs Mərkəzi
süqutundan doğan ağrı və üzün TÜSÜNÜ yana-yana dilə gətirmişdir:

O ezeli, ebedi ziyadır bak, bu gün,
Yaralanmış yatıyor, ne açıklı manzara.
Bir yudum su veren yok, kavrulmuş ağızı
bütün,
Yareb, arza siğmayan tıklısnımı mazara?!.

(38, 202)

Bolqaristan türkləri arasında böyük nüfuz qazandığı üçün onu təhlükəli milli və dini şəxsiyyət sayaraq müxtəlif şantac və böhtanlarla təcrid halına gətirmişlər. O.Kəsikoğlu təzyiq və təcridlərdən baş götürüb 1950-ci ildə Türkiyəyə getmiş və Balkanlarla bağlı milli-dini mücadiləsini orada davam etdirmişdir. İslam tarixinin dərin bilicisi olan bu görkəmli din adamı müxtəlif qəzet, curnal və ensiklopediyalar üçün yüzdən artıq elmi məqalə yazmışdır. Onun «Bolqaristanda türklər: tarix və kültür» (1985) adlı sanballı kitabı bu mövzuda qələmə alınmış ən dəyərli əsərlərdən sayılır (64). Elmi və dini sahədəki çalışmalarına görə O.Kəsikoğlu Türk Dil Kurumunun fəxri üzvü seçilmişdir.

İyirminci yüzillik Balkanlarda, o cümlədən Bolqarıstanda həm də kommunist recimi şəraitində yaşamaq məcburiyyəti kimi tarix içində yer aldığından buradakı türklərin milli-mənəvi həyatı da həmin dönəmdə sovet-sosialist meyarlarına uyğun qurulmuşdur. Kommunist reciminə müqavimət göstərən türklərlə yanaşı bu sistemə inanan, onun xidmətində duranlar da olmuşdur. Bolqarıstan Kommunist Partiyası sıralarında, eləcə də partiya vəzifələrində müəyyən yer alan türk ziyalıları, ədəbiyyat, sənət və mədəniyyət xadımları mövcud ideoloji sistemə bu və ya digər şəkildə qulluq göstərmişlər. Onların bir çoxu sonralar faciəli günlər yaşamış və aldandıqlarını başa düşərək mənəvi əzab çəkmişlər. Belələrindən biri tanınmış din və maarif xadimi, naşir, ədib Səlim Bilalovdur (1915-1987).

Bolqarıstanın Razqrat vilayətinin Kemallar qəsəbəsində anadan olmuş Səlim Bilalov ali dini təhsil aldıqdan sonra türklərin məskun olduğu çeşidli bölgələrdəki cami və ruhani idarələrdə çalışmışdır. Kommunist Partiyası öz məqsədlərinə xidmət üçün onu dini-ruhani vəzifədən uzaqlaşdırılmışdır. Əvvəlcə «Yeni işk» qəzetinə redaktor təyin olunan Səlim Bilalov bir müddət sonra Bolqarıstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Bakıya Ali Partiya Məktəbinə təhsil almağa göndərilmişdir. Ali

Partiya Məktəbini bitirdikdən sonra Dövlət Nəşriyyatına direktor müavini vəzifəsinə irəli çəkilmişdir.

Səlim Bilalov kommunist ideologiyasının təsiri altında bir çox məqalə və kitablar yazmışdır. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti islami ehkam və dəyərlərin tənqidinə həsr edilmişdir. «Din və kadın», «Ramazan», «Kaderə iman» adlı kitablarında kəskin antiislam təbliğatı apardığı üçün soydaşlarının gizli qınağı ilə üzləşmişdir. Seksəninci illerdə Bolqarıstanda gedən siyasi proseslərdən sonra aldandığını başa düşən S.Bilalov bu əsərlərini öz əli ilə cırmış və tutduğu əməldən peşiman olduğunu etiraf etmişdir. Ağır psixoloci böhran keçirərək damarını kəsib intihar etməyə cəhd göstərmiş, ancaq çevrəsindəkilər tərəfindən qurtarılmışdır. Din xadimi kimi yol verdiyi yanlışlıqlara görə heç cür təskinlik tapa bilməyən S.Bilalov 1987-ci ildə özünü yaşadığı evin pəncərəsindən ataraq intihar etmişdir.

Ədəbi yaradıcılığa ötən əsrin qırxinci illərindən başlayan Səlim Bilalov əsərlərini «Səlim Sertəl» və «Səlim Bilal» imzaları ilə qələmə almışdır. «Dirilən saadat», «Gerçəkləşən xülyalar» və «Zilli sofu» kitablarında toplanmış şeir, hekayə və pyeslərində daha çox Bolqarıstandakı yeni dönenin – sovet sosialist həyat tərzinin təbliğatçısı kimi çıxış etmişdir. Bununla belə, əsərlərində təbiət gözəlliklərinin, humanist-bəşəri duyguları və dəyərləri təsvir etməyi çətinləşdirir.

ların tərənnümünə də müəyyən yer verilmişdir.

Bolqaristan türklərinin kommunist reciminin amansızlıqlarına qarşı dirəniş göstərən qeyrətli oğlu Osman Kılıç (1920-2003) isə tamamilə başqa bir dram yaşamışdır. Razqrad vilayətinin Kılıç kəndindən olan Osman Kılıç gənc yaşlarından milli mücadilə hərəkatına qoşulmuş, ali məktəbdə oxuduğu, daha sonra isə müəllimlik fəaliyyəti boyunca mənsub olduğu xalqın dil və mədəniyyətini bütün varlığı ilə müdafiəyə qalxmışdır. Xalqlar dostluğununa ziyan gətirməkdə, milli ədavət salmaqdə ittiham edilərək 1948-ci ildə həbs edilmiş və 1962-ci ilə qədər Bolqaristan zindanlarında işgəncə altında saxlanılmışdır. Həbsdən azad olduqdan sonra yenə əvvəlki əqidəsində qalmış, türklərin tapdanan milli-mənəvi varlığı uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir. Təhlükəsizlik orqanları onu dəfələrlə sorğulamış və hədə-qorxu gələrək tutduğu yoldan çəkindirməyə çalışmışdır. Osman Kılıç 1965-ci ildə zorla Bolqarıstandan çıxarılmış və bundan sonra ömrünün sonunadək Türkiyədə yaşamış, Xarici İşlər Nazirliyində çalışmışdır. Apardığı mübarizə yolunda başına gələnləri, zindan həyatını, orqan işçiləri tərəfindən sorğulanmalarını, çəkdiyi məhrumiyyətləri, bütövlükdə isə Bolqaristan türklərinin müsibətlərini eks etdirən «Kader kurbanı» adlı memuar səciyyəli romanı Osman Kılıçın milli və ədəbi

kimliyi barədə dolğun təsəvvür yaradır. Yeniyetmə və gənc yaşlarında gözləri ilə gördüyü acı-ağrıcı səhnələri təsirli dillə qələmə alan ədib bolqar şovinistlərinin türk dilinə, türk insanına – uşağından tutmuş qocasına qədər hər kəsə həqarət və təhqirlə yanaşmasına aid onlarla fakt və hadisə göstərir. Onu milli təəssüb və etiraz yolu tutmağa vadə edən bu hadisələr zənciri uzandıqca uzanır, təqib və işgəncələr, ağır zindan həyatı gənc milli mücahidi böyük imtahanlarla üzbəüz qoyur. Əsərin aşağıdakı məqamı təhlükəsizlik orqanlarındakı sərt ittiham və sorğulama onun hansı şəraitdə mübarizə apardığını aydın göstərir: «Kəndinə has bir tavırla nəhayət sözə başladı:

- Siqara içirmisiniz?
- Hayif.
- Bakı, Kılıç, səni təvkif için yoldaş Dmitrovdan özəl və dirüst təlimat aldıq. Ancaq Osman Kılıcı ələ ala bilirsiniz» dedi. Sənin kim olduğunu biliyorum; Yarı istehza, yarı təhdidlə davam etdi:
  - Türk azınlığının hak və hürriyetini savunma görəvini yükəndin. Halk idarəsinə karşı çıxdın. Kəndini çok akıllı sanıyırsan... Sən bizi aldatmaya çalışma, şunu bil ki, sənin kibi nice halk düşmanları əlimizdən geçdi. Həpsiyələ başa çıkdık, həpsini mahvettik... Sən də bizə əngəl

Belə dramatik səhnələr «Kader kurbanı» romanı boyu tez-tez təkrarlanır. Düşdüyü ağır situasiyalar, çəkdiyi məşəqqət və işgəncələr Osman Kılıçın iradəsini qıra bilmir. Bu əsər XX əsrin ortalarında Bolqarıstanda gedən millisiyasi proseslərə xeyli dərəcədə aydınlıq gətirir.

Osman Kılıçın Balkan türklərinin tarixi taleyinə həsr olunmuş çoxsaylı məqalə və ocerklərində də mübariz və yenilməz milli ruh hakimdir.

Osman Kılıçın mübarizə mübarizə və əqidə yolunu Nuri Turqut Adalı (1922) da keçmişdir. Kirceli vilayətinin Adaköy kəndindən olan Nuri Turqut milli mücadilə öncüllərindəndir. Milli ədavət qızışdırmaqdə ittihad edilərək 1961-ci ildə 15 il, 1982-ci ildə isə üç il azadlıqdan məhrum edilmişdir. Həbsdən sonra da daim təqib olunmuş, milli-maarifçilik fəaliyyətinə hər cür maneə və ya yasaqlar qoyulmuşdur. 1989-cu ildə Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qalan Nuri Turqut Adalı Bursada yerləşmişdir. Təhsil sahəsində çalışır və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur. Onun «Zindan şeirləri» altmış-səksəninci illərdə Bolqarıstanda və Türkiyədə dillər əzbərinə çevrilmişdir:

Yakınlara miras kaldı kederler,

Hakkı savunana «bir deli» derler.

Koy deli kalayım, degilim pişman,

Bence delilerde qalmışdır iman.

Ne kadar istesem olamam veli,

Vahşi kalmakdan olaym deli!..

(38 , 220)

Bolqar-türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Məfkurə Mollovadır. O, 1927-ci ildə Hacıoğlupazarcıda anadan olmuşdur. İlk və orta təhsilini anadan olduğu kənddə aldıqdan sonra Varnada Fransız kollecində oxumuşdur. Ali təhsilini Sofiya Universitetinin Fransız dili və Ədəbiyyatı fakültəsində alan Məfkurə xanım «Eylülcü Cocuk» qəzetində müxbir vəzifəsində işləməyə başlamışdır. Daha sonra Sofiya Universitetinin Türkologiya kafedrasına keçmişdir. 1954-1960-ci illər arasında burada türk dili və dialektologiyasına aid dərslər vermişdir. 1960-ci ildə türklərə qarşı diskriminasiyanın qurbanı oldu və universitetdən uzaqlaşdırıldı. Buna baxmayaraq Bolqarıstan türk ləhcələri üzərində elmi fəaliyyətini davam etdirdi. Onun türkçülük sahəsindəki elmi və bədii yaradıcılığı təhlükəsizlik orqanları

tərəfindən nəzarətdə saxlanılmış və ardıcıl olaraq təftiş edilmişdir.

O, 1989-cu ildə türklərin Bolqarıstandan kütləvi şəkildə deportasiyası zamanı Fransaya köçmüş və hal-hazırda Paris şəhərində yaşayır. Bir çox şeirlər kitabının müəllifi olan Məfkurə Mollova fransız poeziyasından seçmə örnəklərin türk dilinə mahir tərcüməçisi kimi də tanınır.

Lirik-romantik üslubdakı şeirlərində insan qəlbinin saf və səmimi duyğularını ifadə edən istedadlı şairənin poetik deyimləri bənzərsiz obrazlılığı malikdir:

Dökülüversem önüne
bir işıq olub
mavi-mavi,

Toplayıb
alırmışın beni. (38, 265)

Yaxud:

Kalbim o kadar engin ki,
bütün cihani kapsayacak.

Kalbim o kadar minicik ki,

(38, 265)

Milli mücadilə, türkçülük ruhu daşıyan şeirlərində də poetik-üslubi özünəməxsusluq, fikrin obrazlı təqdimi mühüm yer tutur:

Yol verin bizi,

yol verin, yool!..

Biz de çıgnamak

istiyoruz

bu torpağı

hür ve bahtiyar,

içimizdə bir dudak gülüş

bir lokmacık

yaşamak arzusu var.

(38, 265)

Məfkurə Mollovanın bədii yaradıcılığında müşahidə olunan bu poetik-üslubi keyfiyyətlərdə onun istedad

dərəcəsi ilə yanaşı, Nazim Hikmət, Orxan Vəli şeirinə vurğunluğu və fransız poeziyası ilə yaxından tanışlığı da əhəmiyyətli rol oynamışdır (35, 9).

Bolqaristan türk ədəbi mühitinin yetişdirdiyi dəyərli yazarlar arasında Lütfi Dəmirov (1929-1990) da maraqlı əsərləri ilə diqqəti çəkir. Şeirləri və publisistik yazıları ilə ədəbi mühitə daxil olan L.Dəmirov sonralar daha çox nəşr əsərləri ilə tanınmışdır. Doğuluğu Razqrad vilayətinin Kasım Kuyucaq kəndində orta təhsilini başa vurduqdan sonra Razqrad Müəllimlər İnstytutunda oxumuşdur. Müəllimlər İnstytutunu əla qiymətlərlə oxuduğu üçün Kirceli Türk Pedaqoci Məktəbinə müəllim göndərilmişdir. Uzun illər pedaqoci sahədə çalışan Lütfi Dəmirov 1970-ci ildən Sofiyada «Yeni işık» qəzetində şöbə müdürü vəzifəsinə adlamış və ömrünün sonuna dək orada işləmişdir. Bədii yaradıcılığında və publisist fəaliyyətində dövrün kommunist ideoloji-siyasi ab-havası da az yer tutmur. Bununla belə, xalq adət-ənənələrini əks etdirən yiğcam və koloritli hekayələri ilə daha çox bəyənildi. «Gəlməyəcəkmisən?», «Tərəddüt», «Artıq kec», «Kurumuş ləçəklər», «Corap» sərlövhəli hekayələri bu qəbildəndir. Xəlqi üsluba, dinamik təhkiyə tərzinə malik olan L.Dəmirov sadə və aydın dildə yazmağın gözəl örnəklərini ortaya qoymuşdur. Xeyirxahlıq, halallıq, mərdlik, böyüklərə

hörmət və ehtiram kimi klassik mövzularda qələmə aldığı hekayələri mənəvi dəyərlərə sədaqət hissi aşılıyor.

Bolqaristandakı türk ədəbi mühiti daim Bolqarıstan Kommunist Partiyası və ona bağlı rəsmi-gizli strukturlar tərəfindən izlənilərək təqib edilmişdir. Türklerin milli haqlarını müdafiə edən, türkcə məktəblərin, qəzetlərin bağlanması etiraz səsini ucaldan, toponimlərin, soyadlarının dəyişdirilməsi kompaniyasına müqavimət göstərən, əsərlərində bu mövzulara toxunan yaziçi, şair və curnalistlər hər zaman təqib, hədə-qorxu və çeşidli cəza növləri ilə üzləşmişdir. Bir çox qələm sahibləri müxtəlif bəhanələrlə işdən uzaqlaşdırılmış, zindana atılmış, fiziki və mənəvi-psixoloci işgəncələr çəkmişlər. Repressiv metodlarla xəlvət şəkildə öldürülənlər də olmuşdur. Belələrindən biri istedadlı şair Rəcəp Küpcüyevdir.

Rəcəp Küpcüyev 1934-cü ildə Filibenin Kuklene kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini doğma kəndində aldıqdan sonra Kırçalıda Türk Pedaqoci Məktəbində oxumuşdur. Bolqarıstanın müxtəlif yerlərində türk dili və ədəbiyyatı müəllimi işlədiyi dövrlərdə ana dilinin və türk mədəniyyətinin alovlu təbliğatçısı kimi tanınmışdır. 1959-60-cı illərdə türk məktəblərinin bağlanmasına kəskin etirazını bildirərək xalqı ayağa qaldırmağa cəhd göstərməsi dövlət orqanları tərəfindən qəzəblə qarşılandığı üçün Rəcəp

Kürçüyev həbs olunmuş və müəllimlikdən uzaqlaşdırılmışdır. Həbsdən sonra bir müddət fəhlə işləmiş, ömrünün axırlarına yaxın «Yeni işik» qəzetində müxbir kimi çalışmışdır. Rəcəp Küpcüyev milli ruhlu şeirləri və sərt çıxışları ilə Bolqarıstanın şovinist dairələrini narahat edir, bu səbəbdən də daimi olaraq nəzarətdə saxlanılırdı. O, Bolqar türklərinin mübariz şairi kimi tanınırdı və demək olar ki, bu səbəbdən də 1976-cı ildə gənc yaşlarında Varnada gizli və müəmmalı şəkildə qətlə yetirildi. Üzərindəki nəzarət və məhdudiyyətlərə baxmayaraq, 1962-ci ildə «Ötesi var» (şeirlər), 1967-ci ildə «Ötesi düş deqil» (şeirlər) adlı kitablarını çap etdirə bilmüşdi. Hər iki kitabda «ötəsi» – yəni «burdan o yan» poetik-məcazi obraz olaraq Türkiyəni simvollaşdırır.

Şeirlərində bəzən açıq, bəzən də dolayı, sətraltı bir bir üsulla türklərin haqq uğrundakı savaşını, milli mücadiləsini ifadə edən Rəcəp Küpcüyevin poetik üslubu aydın və obrazlıdır:

Tomurcukta da,

Simende de,

Kuştə da

Gizli bir savaşın

Ümitle beklenilmiş...

(38, 366)

Burada Bolqaristan türklərini bolqar şovinizminə qarşı müqavimət, dirəniş göstərməyə, türk milli kimliyini qoruyub yaşatmağa obrazlı və dolayı bir çağırış vardır.

Rəcəp Küpcüyev türk qürurunu, türklüyün şərəf dolu tarixi keçmişini uca tutan millətsevər bir şair olduğu üçün həmin duyğuları yüksək poetik pafosla söyləməkdən çəkinməmişdir:

Şuramda, yüregimde benim yaşar,

Türke özgü nur içinde bir vüqar!

Ansıdikca tariximizi ben ikide bir,

Köksümü qabartır eşsiz bir kürur!

(38, 365)

İyirminci əsrin altmış-yetmişinci illərində kommunist ideoloji-siyasi sisteminin tügyan etdiyi bir dövrdə bu misraları yazmaq o qədər də asan deyildi...

Rəcəp Küpcüyev və onun həmfikirlərinin türkçülük

Sədi Sadiyev

Balkan türklərinin ədəbiyyatı

ideyaları, türk tarix və mədəniyyətini müdafiə etmələri Bolqarıstan dövlətinə və xalqına xəyanət sayılır, onlar «Türkiyənin casusu» adlandırılırlıdalar. Təzyiq və sıxışdırırmalar maddi və mənəvi məhrumiyyətlərlə yanaşı zorla ölkədən çıxarılma metodu da geniş tətbiq edilirdi. Yaxın keçmişin acınacaqlı tarixi mənzərəsindən göründüyü kimi Bolqarıstandakı türk ədəbi mühitinin əsas qüvvələri iyirminci yüzilliyin çeşidli dönəmlərindəki deportasiyalar zamanı məqsədli şəkildə oradan uzaqlaşdırılmışdır. Səksəndoxsanıncı illərdə bu proses kulminativ nöqtəyə çatmışdır. Bu illərdə Durhan Nasanof (1937), Lətif Karagöz (1939), Mustafa Mutku (1935), Lətif Aliyev (1935), İsa Cebeci (1942), Mustafa Aladağ (1942), Ahmet Emin (1942), İbrahim Kamberoğlu (1951) və başqa onlarla istedadlı qələm sahibi Bolqarıstanı tərk edərək Türkiyəyə yerləşmişlər. Artıq bu dönəmdən etibarən onlar tədricən Türkiyədəki ədəbi-mədəni proseslərin tərkibində yer almağa başlamışlar həmin mərhələdən sonrakı dövr üçün onları yalnız şərti anlamda Bolqarıstan-türk ədəbiyyatı hesab etmək mümkündür. Bolqarıstandakı ədəbi həyatı isə oradakı ədəbi qüvvələr davam etdirməkdədir.

Bolqarıstanda son illər baş vermiş siyasi hadisələr, kommunist reciminin sona yetməsindən sonra demokratianın müəyyən qədər inkişafı Bolqarıstan

türklərinin ədəbi həyatında da keyfiyyətcə yeni bir səhifə açmışdır. Xüsusən ölkədə türkcə qəzet-curnal, kitab və dərslik nəşrinin, eləcə də teleradio verilişlərinin yenidən başlanması burada yaşayan türk yazıçılarının ədəbi fəaliyyətini canlandırmışdır. Məlum hadisələr zamanı Bolqarıstanı tərk edərək Türkiyəyə və Avropa ölkələrinə sığınmış türk əhalisinin bir qismi ilə bərabər, az sayda olmuş olsa da qələm sahiblərinin geri dönməsi də diqqətçəkicidir (72).

Son illərdə ədəbi-mədəni sahədəki sistemli və məqsədyönlü çalışmaları, o cümlədən də məhsuldar bədii yaradıcılığı ilə seçilən Arzu Tahirovanın fəaliyyəti təqdirləyiqdır. O, 1951-ci ildə Kırçalıda anadan olmuşdur. Hələ gənc yaşlarında türkcə və bolqarca şeir yazmağa başlayan Arzu Tahirova Bolqarıstan Universitetinin filologiya fakültəsində ali təhsil almışdır. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra o, türk və bolqar dillərində nəşr olunan «Güven» və «Cır-cır» qəzetlərində çalışmağa başlamış və hal-hazırda bu qəzetlərin baş redaktoru vəzifəsində işləyir.

Arzu Tahirova 1995-ci ildə Sofiyada şeirlərindən ibarət «İfadə esiri» adlı kitabını nəşr etdirmişdir.

Arzu Tahirovanın şeirlərinin əsas mövzusunu və ideya-bədii məzmununu lirik-romantik duyğular, ana və

vətən sevgisi, türklük qüruru, ana yurdun təbii gözəlliklərinə vurğunluq, sülh, dostluq və milli bərabərliyə çağırış, insanların mənəvi azadlığı, ədalet, doğruluq axtarışı və bu qəbildən olan digər yüksək keyfiyyətləri əhatə edir.

Ana yurda bağlılığını:

Taşın, toprağın

Tek zenginliğimdir benim.

İstemem, senden uzak

Kapanmasın gözlerim, –

(89, 74)

misraları ilə təqdim olunan ifadəsi təbii və səmimidir.

Şairənin Bosniya dəhşətlərinə həsr etdiyi «Yazık» şeirində doxsanıncı illərdə Avropanın ortasında bosnak-müsəlmanlara verilən zülm və işgəncələr, günahsız Boşnak xalqının qətl və qırğınlardan çəkdiyi insanlıq dramı ürək ağrısı ilə dilə gətirilir. Bu böyük faciəni görməzliyə qoyan kar və kor dünyani ittihəm edən A.Tahirova yazır:

Ah, Bosna, Bosna!..

Yazık!

Vahşetle yoğrulmuş

İnsan doğulmuşuz –

Canavar kibi

gelib keçiyoruz dünyadan...

Ne insaf – merhamet,

ne vicdan –

Söküb atıyoruz kalbleri

acımadan.

Yazık!

«İnsan» yazmış deftere

hepimizi Yaradan.

Meger caniler de

doğarmış anadan... (58, 49-

50)

Arzu Tahirovanın şeirlərində dünyani düşünən, onun qayıqları ilə yaşayan narahat və nigaran şair ürəyi döyünür. Lirik-romantik duygularında da kövrək və həzindir. «Kadın sevərsə» adlı şeirində bunun əyani təzahürünü görmək olar:

Enginə açılmış bir yelken,

Simsiyah gecelerin parlak yıldızı,
Dupdurucu kışlarda sıcak yuvadır –
Kadın severse...

Bir damla göz yaşı,
Derin bir nefesdir.
Bir tutam saçdır –karbeyazı,
Paslanmayan mücevher,
Başucunda erimeyen mumdur –
Kadın severse...

(58, 50-51)

Çağdaş Bolqaristan ədəbi mühitində yazıl-yaradan şairlərin poetik axtarışlarında yeni deyim tərzi, üslubi maneraların yeni keyfiyyətlərdə təzahürü müşahidə olunmaqdadır. Səksən-doxsanıncı illərdə Avropa poeziya məkanında çoxqatlı obrazlılığı meylin güclənməsi Balkanlarda da öz təsirini buraxmışdır (35). Bunu yeni nəslin türk şairlərinin şeirlərində də görmək mümkündür. Arzu Tahirova ilə yanaşı Durhan Aliyevin (1952), Saffət

Ərən (1952), Aysel Süleyman (1965), Kadriyyə Cəsur (1968) və başqa Bolqar-türk şairlərinin şeirlərindəki poetik-üslubi özünəməxsusluq, duyu və düşüncələrin dolayı, bənzərsiz təqdimi yeni poetik axtarışların nəticəsidir. Durhan Aliyevin «Aramızdakı dünya» şeirindəki bədii duyum və poetik mənalandırma məhz yuxarıdakı keyfiyyətlərə görə yaddaqlan və ürəyəyatandır:

Gelirken

seninle bir de dünya geliyor.

Bir dünya ki,

mevsimleri hep bahar –

dalğa-dalğa çiçekli...

Giderken

yarım kalan şarkılarıyla

getirdiyin kuşlar da uçub gediyor,

koklayamadığım

çiçeklerin ahengiyle.

(38, 437)

Yaxud, Bolqaristandan zorla çıxarılılaq Türkiyəyə göndərilmiş soydaşlarının yoxluğu üzüntüsünü, onların

xatirəsini, göynərtisini yaşadan yurd yerlərinin, xaraba kəndlərin ağrısını ifadə edən Saffət Ərənin poetik yaşantılarına diqqət yetirək:

Bu bizim tağlarda

taşını-toprağını,

eniş-çixışını,

gülünü – dikenini seven

sevdigim insanlar vardı.

Nasırlı elli

oğlu yerine

başımı okşar,

pırıl-pırıl

kalaylı taştan

ayran vererdi.

Öpdüğüm elli

sevdigim insanlar, –

Şimdi yosunlu bir taş

üzərine oturdum,

Dağlar kibi ucsuz-bucaksız

sevginizle

Nerelere sığındınız?

Köşeciklerdemi küçüldünüz?!

(38, 438)

Doğma-əziz adamların xiffətini, təklik-tənhalıq göynərtisini şair təsirli poetik dillə çatdırı bilmışdır. Bununla yanaşı, milli-etnoqrafik realilərin nostalgiya ovqatı ifadə edən misralardakı uğurlu yerləşimi şeirin bədii nüfuzetməsini gücləndirmişdir. Təkcə Saffət Ərənin bu şeirində deyil, bütövlükdə müasir Bolqarıstan-türk şairlərinin yaradıcılığında geniş planda folklor, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq özünü göstərməkdədir ki, bu da daha çox soykökə qayıdış, tarixi-mənəvi yaddaşın bərpası anlamına gəlir.

Bolqarıstan türklərinin ədəbi fəaliyyətində uşaqlar üçün yazılmış şeir və hekayələr də müəyyən bir istiqamət təşkil edir. Diqqət yetirdikdə görürük ki, ayrı-ayrı şair və yazıçıların bu sahədəki sistemli-peşəkar fəaliyyətindən başqa bədii yaradıcılıqla məşğul olan əksər qələm

sahiblərinin uşaqlar üçün yazdıqları müəyyən əsərlər vardır. Əslində bu mənzərəni ortaya çıxardan ədəbi istiqamət tarixi-mədəni zərurətdən doğmuşdur. Belə ki, az yaşlı türk uşaqlarının ana dilinin incəliklərinə, poetik ahənginə bələd olub uyuşması üçün uşaq ədəbiyyatı əsas yönləndirici vasitə sayılmışdır. Türk dilini ancaq ailə-məişət səviyyəsində eşidən azyaşlı uşaq bolqar dilindəki radio və televiziya verilişlərinin (xüsusən də uşaqlar üçün hazırlanan verilişlərin), əyləncəli-rəsmli kitabların təsirinə düşməsin deyə türk ziyalıları ana dilində şeir və hekayə yazılmasına, uşaq qəzət və curnallarının, kitabların nəşrinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışlar. Türk məktəblərinin aşağı siniflərində oxuyan şagirdlər üçün hazırlanan dərsliklərə uşaq ədəbiyyatı nümunələrini daxil etmək ehtiyacı da yazarların bu istiqamətə ayrıca diqqət yetirməsi ilə nəticələnmişdir. Burada belə bir faktı xatırlatmaq yerinə düşər ki, hətta Bolqarıstanda türk məktəblərinin bağlılığı illərdə də ayrı-ayrı milli ruhlu ziyalılar sərbəst şəkildə türk dili və ədəbiyyatına dair dərsliklər hazırlayıb yaymağa çalışmışlar.

Türk məktəblərinin aşağı sinif dərsliklərinə daxil edilmiş uşaq ədəbiyyatı nümunələri əsasən uşaq folkloru (nağıllar, laylalar, rəvayətlər, türkülər və s.) örnəklərindən və Bolqar-türk yazarlarının şeir və hekayələrindən ibarətdir.

Bu dərsliklərdəki şeir və hekayələr əsasən Vətən, ana, dostluq, xeyirxahlıq mövzularındadır. Dördüncü siniflər üçün hazırlanmış «Okuma kitabı»ndakı «Ən qiymətli şey» şeiri (müəllifi Ali Bayramovdur) dərslik şeirlərinin səciyyəsini yaxşı əks etdirir:

Korkağın birine sorarsanız:

«En qiymətli şey nedir» – diye,

Hiç tereddüt etmeden

Hemen: «Candır» – der.

Bana sorsanız eger

Hiç tereddüt etmeden

Hemen: «Vatandır» – derim.

Vatanı sana vermem, ama,

Canı Vatana veririm!

(38, 373)

Şeirin məqsədi uşağa doğulduğu yerə, elə-obaya, Bolqarıstandakı türk vətəninə məhəbbət və bağlılıq aşılamaqdır.

İyirminci yüzillikdə müxtəlif onilliklərə mənsub olan ədəbi nəsilləri təmsil edən Oğuz Pəltək (1910-1956),

Məhmət Murat (1914-1995), Kamal Bunarciyev (1923), Muhərrəm Təhsin (1929), İsmayıł Yakub (1940), Nevzat Mehmedov (1934), İshak Raşidov (1931-1982), Mukaddes Akman (1941) və onlarca başqa uşaq ədəbiyyatı nümayəndələrinin qələmə aldığı şeir və hekayələr sadə, səmimi lirizmə, dil və üslub gözəlliyinə malikdir. Uşaqlar bu şeir və hekayələrdə ana dilinin şirinliyini dadır, təbiəti öyrənir, xeyirxah və humanist duyğularla tərbiyə olunur. Məsələn, Nevzat Mehmedovun «Kayık» şeirində qayıqın quruluşu, məqsədi, qayıq sürməyin üsulu poetik bir dillə aşağıdakı şəkildə anladılır:

Ucu eyri,

İçi oyuk.

Ufka doğru,

Kayar kayık.

Sağlam kürek,

Sağlam bilek.

Cəsur ürək,

İster kayık.

Yor bileyi.

Son durağı,

Aşar kayık.

(38, 367)

Göründüyü kimi, sadə və oynaq bir dillə qayıq barədə cəzbedici bir təsəvvür yaradılmışdır. Şeirin yaratdığı poetik ovqat uşağa qayıq düzəltmək, qayıq sūrmək həvəsi aşılıyor. Dənizlərlə əhatə olunmuş bir ölkənin uşağı üçün bu şeir çox cəlbedicidir.

Mehmət Muratın «Küçük sərçə» («Balaca sərçə») şeirində isə sərçə balası barədə poetik təsəvvür yaradılır. Azyaşlı uşaqda onun özü kimi balaca və zərif olan sərçə balasına sevgi oyadılır:

Körpe daldan

Uçup atlar.

Cocuklardan

Ödü patlar.

Günler keçer

Kanat açar

Küçük serçe!

(38, 205)

Kamal Bunarciyevin «Hazine», «Üç kardeş», İshak Raşidovun «Gəlmər artıq», «Əyil, kulağına söyləyim», Mukaddes Akmanın «Balkonda nələr gördüm», Rəcəp Bəkirovun «Böyük lokma yut, böyük laf söyləmə» hekayələrində vətənə, valideynlərə, ana dilinə sevgi və sayqı əsas yer tutur. Didaktik-tərbiyəvi ruha, öyrədici səciyyəyə malik olduğu üçün bu hekayələr aşağı sinif dərsliklərindəki ən oxunaqlı materiallardan sayılmalıdır.

Məsələn, Kamal Bunarciyevin «Üç kardeş» hekayəsində üç qardaşın başına gələn hadisə təsvir olunur. Böyük və kiçik qardaş ortancıl qardaşlarını selin ağızından almaq üçün hər cür fədakarlıq göstərir. Bundan sonra da qardaşlar ən ağır anlarda bir-birinə yardım eləyərək çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacarırlar (40,312-314). Hekayənin əsas məqsədi bərabərlik və qarşılıqlı yardım, əlbirliliyini təlqin etməkdir.

Əslində uşaq ədəbiyyatı və uşaq dərslikləri sahəsindəki fəaliyyət də Bolqarıstan türklüğünün milli

mücadilə formalarından biri olmuşdur. Ana dilini qorumaq və uşaqlara sevdirməyin, assimiliyasiya – bolqarlaşdırma siyasətinə müqavimət göstərməyin bu unikal üsulu kifayət qədər yaxşı nəticələr vermiş, Bolqarıstan türklüyünün böyüməkdə olan yeni nəsillərinə sağlam milli ruh və düşüncə aşılamışdır.

Bolqarıstan türklərinin ədəbi fəaliyyəti daha çox milli mücadilə, milli özü-nüifadə səciyyəsi daşındığından onların diqqət önündə saxladıqları əsas mövzu və ideyalar da böyük əksəriyyətlə milli kimlik, soykökə bağlılıq, ana dili, ana yurd sevgisi, türk düşmənlərinə qarşı mübarizə problemlərini əhatə edir. Bilindiyi kimi, Balkanlarda türklərin yaşadıqları tarixi ərazilərdəki yer adlarını, eləcə də türklərin özlərinin ad və soyadlarını dəyişdirməklə bağlı illər boyu məqsədyönlü iş aparılmışdır. Ancaq digər ölkələrlə müqayisədə daha aqressiv və amansız əməliyyatlar Bolqarıstanda həyata keçirilmişdir. Azadlıq, bərabərlik, xalqlar dostluğundan dəm vuran Kommunist Partiyasının dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırdığı «Bolqarıstanı türklərdən təmizləmə əməliyyatı» yüz minlərlə türkün zorla bolqar ad-soyadlarına keçirilməsini gerçəkləşdirmiş, bu kompaniyalara müqavimət göstərənlər isə ölkədən xaric olunmuşdur (103). Türk ziyalıları, elm, mədəniyyət xadimləri və ədəbiyyatçılar məcburən

«bolqarlaşma» siyasetinə qarşı sərt münasibət ifadə edərək xalqı öz tarixi-milli kimliyini qorumağa çağırmışdır. Yetmiş-səksəninci illərdə tanınmış türk ziyalılarının, o cümlədən də ədəbiyyat və sənət adamlarının Bolqarıstan türklərinə çoxsaylı yazılı müraciətləri əl-əl gəzib dolaşmışdır (81, 62-65). Bu müraciət – xitabların bir qismi şeirlə yazılmışdır. Sözü gedən müraciətlər içərisində Mustafa Aladağın qələmə aldığı «Türklər bulqar olamaz» şeiri daha çox populyarlaşmış və dillər əzbərinə çevrilmişdir:

Sızlıyor içim, kapanmaz bu yara,

Soracağam bir gün zalım barbara.

Nasıl çevrilmiş Türklər Bulqara,

Türk övladı türklüyünü unutmaz!

Aynı cinsden olurmu kurt ilə koyun?

Melez deyil, tertemiz benim soyum.

Sökmedi, ters tepdi yaptıgın oyun,

Türk övladı türklüyünü unutmaz!

Mevlit kalkdı, bayram yok, azan yasak,

Kim demiş ki, «bunlar bizi boğacak» –

Türk övladı türklüyünü unutmaz!

Terrorçu ölke bu, insanı kaddar,

Aldırmaz sözden, gözünde perde var.

Sürmez elbet, böyle sürdüyü kadar,

Ayşe Anka, Zehra Zorka olamaz!..

(38, 341)

Bu və bu qəbildən olan şeirlər sözün həqiqi mənasında böyük təbliğat maşınınə çevrilmiş və türk milli kimliyinin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ad və soyad dəyişiminə sərt müqavimət göstərdiyi üçün 1985-ci ildə Kırçalının Kırlı kəndində anayla körpəsini güllələmişdilər. Bu faciəli hadisəyə minlərlə adam etiraz səsini qaldırmış, şair Niyazi Hüseynov da «Bir çocuk səsi» adlı şeirini qələmə almışdı:

Vurdular masumu sol memesinin
üstündən,

Ağzında yarımdı kaldı duşmana küfr
sözleri.

Annesine sıkıldı, son kurşun utanmadan,

Başı sarktı aşağı, alev-alev gözləri...

Türkerdi adı onun, saçları lüle-lüle,

Zaten kaç yıl kalmışdı şu gördüğüm hayatta.

Ad dəyişdirsen bile, Türkün kalbi deyişmez,

Bir yaşam düşlüyordu, vatan düşmüştü yada...

Ey Türker, cocuğum, aklayışın yakar beni,

Ben seni düşünürem yollar yılı içimde.

Abideni dikdim ben içimde sevgilerden,

Hepimizin oğlusun, geceleri düşümde...

(38, 266)

Türk milli kimliyinin simvolu kimi mənalandırılan «Türkər» adının zorla dəyişdirilib bolqar adıyla əvəzlənməsinə etiraz edən ananın faciəvi yenilməzliyi yüz

minlərlə türkün zorla bolqarlaşmaya qarşı direniş göstərməsinə mənəvi stimul vermişdir.

Bolqarıstan türkləri nə qədər təcrid vəziyyətində saxlanılaraq onlarda yalnızlıq, milli tənhalıq duyğusu, pessimizm əhval-ruhiyyəsi yaradılmağa cəhd göstərilsə də ziyalılar, ədəbiyyat və sənət adamları bütün qüvvə və imkanlarını səfərbər edərək xalqa türklüyün şərəfli keçmiş barədə, eləcə də qardaş türk xalqları, ölkələri, şəhərləri haqqında məlumat verməyə çalışmışlar. Türkiyə, Azərbaycan, Bakı, İstanbul haqqında ədəbi əsərlərin uyğun məqamlarında söhbət açılması, bir çox hallarda isə ayrıca şeirlər yazılması bunun təzahürüdür. İstedadlı şair İsa Cəbəciyevin «Azərbaycan» adlı şeirində Azərbaycan sevgisi, qanı bir canı bir soydaşlarla görüşdən duyulan qürur və xoşbəxtlik duyğusu Bolqarıstan türkünün sözün geniş mənasında türklüyü, türk dünyasına münasibətini ifadə edir:

Yüzyıllar özləmin yaşadı canda,

Azerbaycan, seni görmeye geldim.

Könlümü məst eden bu gülüstanda,

Qardaş çiçekleri dermeye geldim.

Adını andımsa yürekden andım,

Nihayet, kapına geldim, dayandım,

Önünde sayqıyla durmağa geldim.

(38, 340)

Şeirin ümumi ruhundan da göründüyü kimi şair özünün Azərbaycana gəlişini müqəddəs bir ziyarət sayır. Bu, Bolqar-türk şairinin Azərbaycan torpağına, burada yaşayan qan qardaşlarına məhəbbət və həsrətinin səmimi poetik ifadəsidir.

Mülazim Çovuşovun İstanbullu ziyarətdən sonra qələmə aldığı şeirdə də türk dünyasına məhəbbət və heyranlıq əsas leytmotivdir. İstanbullu gəzib-dolaşan şair türk dünyasının bu nəhəng-qocaman şəhərinə baxıb sonsuz qürur hissi keçirir:

Yedi tepededir yören,

Yedi gözeller misalı.

Hayrete düşer her gören,

Sen ki, gülşenler timsalı!

Hayranlıqla doldu içim.

İki kıta kucağında,

Şahanedir Boğaziçin...

(38, 26)

Bolqaristan türklerinin Türkiye və Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində sistemli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib və zəruridir.

Ötən əsrin altmışinci illərindən etibarən Bolqaristan türklerinin ədəbi-mədəni varlığı həm yerli, həm də Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmağa başlamış, bu sahədə elmi məqalələr və monoqrafik tədqiqat işləri hazırlanmışdır. Çavuş Mehmet, Rza Mollov, İshak Raşidov, Ahmet Maranki kimi Bolqaristanda yaşayıb-yaradan yerli araşdırıcılar daha çox şifahi xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyat problemlərinə dair tanışlıq – təqdimat səciyyəli elmi-tədqiqat işləri və publisist kitablar yazıb nəşr etdirmişlər. Bunların içərisindən Rza Mollovun hazırladığı «Bolqaristan türklerinin halk şiiri» və «Yeni Bolqaristan türk ədəbiyyatının təşəkkülü» araşdırımalarının elmi dəyərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu tədqiqat işlərinin ədəbi materialları da alimin öz təşəbbüsü ilə topladığı folklor

Türkiyəli araşdırıcılarından Şükrü Elçinin, Hayriyə Süleymanoğlu Yenisoy, Hüseyin Dallinin, Mustafa İsənin də Bolqaristan türklərinin söz-sənət dünyası barədə maraqlı elmi araşdırırmaları vardır (89; 41; 58).

Bolqaristan türklərinin ədəbi-tarixi həyatına dair Sovet dönəmində Azərbaycanda ayrıca tədqiqat işlərinin hazırlanmasına məlum ideoloci-siyasi səbəblərə görə icazə verilməmişdir. Bununla belə Nizami Məmmədovun «Azərbaycan-Bolqar ədəbi əlaqələri (1944-1970-ci illər)» adlı araştırma işində (17; 18) Bolqar ədibləri ilə yanaşı, Bolqaristanda yaşayan türk yazarlarının yaradıcılıq axtarışlarına da müəyyən diqqət yetirilmişdir. Bir sıra başqa tədqiqatlarda da ötəri şəkildə olmuş olsa da Bolqar-türk ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətləri barədə söz açılmışdır (16; 19).

Bolqaristan türkləri də öz növbəsində imkan daxilində Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğ və tanıdılmasına diqqət yetirmişlər. Məsələn, Bolqar türklərindən olan Yusif Kərimovun zəhməti və səyi nəticəsində Azərbaycan klassiklərindən Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və başqaları haqqında türk dilli şagirdlər üçün nəşr olunmuş 8-ci sinif ədəbiyyatı kitabında məlumat verilmiş və onların

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi nümunələrinin Bolqa-rıstanda bolqar və türk dillərinə tərcüməsində Xristo Trayanov, Stefika Bozakov kimi Bolqarlarla yanaşı, Bolqar türklərindən olan Səbri Dəmiroğlunun, Mehmet Kazımın, Yusif Kərimovun, Səyyar Seyfinin, Həsən Qarahüseynovun, Mustafa Mustafovun da böyük zəhməti olmuşdur (17, 7-8).

Bu da onu göstərir ki, Bolqarıstanda yaşayan türklər Azərbaycanla onları bağlayan qədim mənəvi kökləri Sovet dönməmində dillərinə gətirməssələr də bu bağlılıqlara olan sevgi və hissələrini ürəklərində və yaxud bu və ya digər vasitə ilə qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

Sosialist recimi Bolqarıstan türklərinə ağır və faciəli tarix yaşamışdır. Məma bu əzablara baxmayaraq Bolqarıstan türkləri öz dillərini, adət-ənənələrini, ədəbi və mənəvi varlıqlarını qoruyub saxlaya bilmişlər.

2.4. Makedoniya türklərinin

ədəbiyyatı

Digər Balkan ölkələrində olduğu kimi, Makedoniya türklərinin ədəbiyyatı da tarix içində Osmanlı xanədanının mədəni-mənəvi varlığına bağlı olmuşdur. Osmanlı imperatorluğunun süqutuna qədər bu ərazidə müşahidə olunan ədəbi-tarixi simalar böyük əksəriyyətlə öz kökəni olan İstanbul və onun çevrəsindəndir.

Tədqiqatçıların birmənalı şəkildə yekdilliklə qeyd etdikləri kimi, «Osmanlı dönəmində Anadoludan köçüb gələn bir çox şeyxlər və üləmalar burada təkkələr qurdular, təkkə ədəbiyyatını inkişaf etdirdilər (o təkkələrin bir çoxu indi də qalır). Mehmet Əfəndi, Süleyman Əfəndi, Əbdürrəhim Fədxi, Əli Xosa Müdəris, Kazım Baba, Haki, Fəthi Nafiz, Hacı Ömər Tüftü, Şeyx Sadəddin, Fəttah Rauf kimi təkkə ədəbiyyatı yaradıcıları dini mövzularda şeirlər yazmış və təsəvvüf ədəbiyyatını yayımlıslar. Aralarında başqa mövzularda şeirlər yazanlar da olmuşdur» (27, 63).

XX əsr bütün dünyada baş vermiş dəyişikliklərlə tarixə həkk olunmuşdur. Baş vermiş çeşidli hadisələr və

dəyişikliklər Makedoniyadan da yan keçməmişdir. İkinci dünya müharibəsinin başlanması, 1943-cü ildə Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasının qurulması kimi qlobal hadisələri buna misal göstərmək olar. Bu proseslərdə Makedoniya türklərinə, o cümlədən də onların ədəbiyyatına çoxlu zərbələr vurulmasına baxmayaraq onu ədəbi-mədəni, tarixi inkişaf prosesindən döndərmək mümkün olmamışdır. Makedoniyada yaradılan cəmiyyətlərin, dərnəklərin, mətbuatın inkişafı Makedoniya türklərinin də mənəvi-mədəni varlığının inkişafını stimullaşdırılmışdır. 1944-cü ildə «Birlik», 1945-ci ildə «Tan», 1965-ci ildə «Sesler», 1971-ci ildə «Esin», 1973-cü ildə «Çevren», 1990-cı ildə «Çığ» və bu kimi onlarla qəzet və curnalların nəşrə başlamasını və bu sahədəki fədakar və dəyərli xidmətini qeyd etmək lazımdır (62, 14). 1995-ci ildə Priştində türkcə radio verilişlərinin yenidən bərpa olunması da mədəni-mənəvi sferaya öz təsirini göstərmişdir. Makedoniya-Türk ədəbiyyatı nümayəndələrinin inkişafında mətbuatın əvəzolunmaz rolü olmuşdur. Onların bir çoxu qəzet və curnallarda işləmiş və öz əsərlərini həmin mətbuat səhifələrində işıqlandırmışdır.

Makedoniya-Türk yazılı ədəbiyyatının nümayəndələri ədəbiyyatın əksər canrlarına müraciət etmişlər. Onlar şeir, hekayə, roman, dram və s. canrlarda dəyərli əsərlər

yaratmışlar. Belə yaziçi və mütəfəkkirlərdən Nəcati Zəkəriyyə, Şükrü Ramo, Fahri Kaya, Lütfü Seyfullah, İlhami Emin, Suat Engüllü və başqalarının adlarını çəkmək olar. Onların toxunduqları mövzular zamanın aktual problemləri, gözəlliyyin tərənnümü, türkçülük və qəhrəmanlıqdır. Bu qələm sahibləri yaşadıqları dövrün problemlərinə biganə qalmamış, öz əsərlərində taleyüklü məsələləri işıqlandırmışlar.

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu, böyük sərkərdə Mustafa Kamal Atatürkün Selanikidə doğulub boy-a-başa çatması da Makedoniya türkləri, o cümlədən də yaziçi və şairləri üçün bir qürur yeridir.

Makedoniya türklərinin yaziçi və şairləri öz millimədəni fəaliyyətlərini maarifçilik sahəsində də həyata keçirmişlər. Onlar türk dilində qəzet və curnallar nəşr etməklə yanaşı, orta məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri də hazırlamaqla məşğul olmuş, bir çox hallarda birbaşa tədris prosesində iştirak etmiş, türk dili və ədəbiyyatı dərsləri vermişlər.

1945-ci ildə yaziçi Fərid Bayram Makedoniyadakı yeni türk məktəbləri üçün ilk əlibanı hazırlanmışdır (62, 11). Üsküp türk teatrında türkcə tamaşaların qo-yulması da ədəbi qüvvələrin fədakar fəaliyyəti sayəsində mümkün olmuşdur

Makedoniya türklərinin ədəbiyyatı da Balkanlardakı digər türk ədəbiyyatları kimi mürəkkəb tarixi-siyasi proseslər içərisindən keçib gəldiyi üçün ədəbi hə-yatda dövrün, zamanın ab-havası bu və ya başqa şəkildə öz inikasını tapmışdır. Bunu ayrı-ayrı sənətkarların ədəbi-bədii fəaliyyətinin mənzərəsi də təsdiq edir.

Öncə də qeyd olunduğu kimi Osmanlı dönəmi Balkan-türk ədəbiyyatı bütün ədəbi-estetik göstəricilərinə görə Osmanlı ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Əsasən divan ədəbiyyatı üslubunun hakim olduğu Osmanlı ədəbiyyatı İstanbulda və ya Üsküpə yaranmasından asılı olmayaraq klassik əruz – qəzəl sistemi üzərində qurulmuşdur. Üsküpənən olan on altinci əsr türk şairi İshak Çələbinin «Divan»ından verdiyimiz aşağıdakı parça dediyimizə səciyyəvi örnek sayıla bilər:

Güneş yüzün göreli zerrece kararım yok,

Dəmadem ağladığım bu ki ihtiyarım yok.

Helak olub giderim ben bu darü-dünyadan,

Kiminle egleneyim, yarı-qemgüzərim yok.

Bu səbəbdən Osmanlı dövrü üçün ayrıca tarixi-milli cizgiləri olan Balkan-türk ədəbiyyatı yoxdur. Sözü gedən cizgilər Balkanlarda Osmanlinin süqutundan sonra görünməyə başlayır və Balkan türklüğünün milli kimlik mücadiləsi buradakı türk ədəbiyyatını şərtləndirən, şəkilləndirən əsas əlamət olur.

Makedoniya türklərinə məxsus yazılı ədəbiyyatın təşəkkül və inkişafında Hüseyin Süleymanın (1900-1963) özünəməxsus yeri vardır. 1911-ci ildə orta təhsilini başa vuran Hüseyin Süleyman Birinci Dünya müharibəsinin başlanması üzündən təhsilini yarımcıq qoymuşdur. Bir müddət sonra isə təhsilini fərdi hazırlıqla davam etdirmişdir. 1912-1924-cü illərdə vəkil olan atası İbrahim Əfəndinin yanında çalışmışdır. 1929-cu ildə atası rəhmətə gedən Hüseyin bəy ata-baba yurdu Kumanovdan Üsküpə köç etmişdir. 1941-ci ilə qədər Üsküp Vakif idarəsində memar işləmiş Hüseyin Süleyman müharibədən sonra müəllimlik etməyə başlamışdır.

Hüseyin Süleyman milli ruhlu bir ziyalı olduğu üçün xalq yaradıcılığına böyük diqqət yetirmiştir. O, topladığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini «Səslər» curnalında çap etdirmiştir.

Xalq ədəbiyyatından bəhrələnən yazıçı «Alişimin kaşları kara» və «Bardovça sarayında bir aşk macerası» adlı nəsihətlərini 1953 və 1954-cü illərdə «Birlik» qəzetində yayımlamışdır. O, 1954-cü ildə «Aliş» səhnə əsərini qələmə almışdır. Ölümündən bir il sonra – 1964-cü ildə öyünd və nəsihətlərdən ibarət «Çocuklar» adlı ilk kitabı nəşr olunmuşdur.

Hüseyin Süleymanın folklor və etnoqrafiya mədəniyyətini qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədi ilə topladığı çoxsaylı materiallar Makedoniya türklərinin milli-mənəvi varlığının tarix içindeki yeri və dəyəri barədə dolğun və zəngin təsəvvür yaradan qaynaqlardır. Təəssüf ki, həmin materiallar indiyədək tam olaraq nəşr edilməmiş qalır (46, 14).

İstedadlı uşaq yazıçısı kimi Makedoniya türkləri üçün didaktik-ibrətamız hekayələr yazan Hüseyin Süleymanın aydın və xəlqi üslubu onu balaca oxucuların sevimlisinə çevirmiştir. Hekayələrinin mövzusunu əsasən xalq rəvayətlərindən, nağıl və hekayələrdən götürən yazıçı azyaşlılara xeyirxahlıq, doğruluq, halallıq, mərdlik, böyüklərə hörmət və ehtiram duyğuları təlqin etməyi məqsəd götürdüyündən onun bu səpgidəki hekayələri orta məktəb dərsliklərində rahatlıqla yer almışdır. Məsələn, «Kişinin gözünü toprak doyurur» hekayəsində mal-sərvət

acgözlüyünü və dünya malına düşgünlüyü məşhur bir folklor süceti əsasında uşaqlar üçün işləyən Hüseyn Süleyman ibrətamız bir mətn hazırlamışdır: sərvət acgözü oləndə belə gözlərini dünya malına dikir, bir müdrikin məsləhəti ilə onun gözlərinə torpaq səpdikdən sonra bəbəkləri qapanır... (67, 131-132).

«Alişimin gözləri kara» hekayəsində və bu hekayə əsasında qələmə aldığı «Aliş» adlı kiçik həcmli pyesində uşaqların yumorlu, zarafatlı hazırlıqları, böyüklərə belə örnək ola biləcək ağıllı hərəkətləri təsvir-təqdim edilir (67, 134-138).

Hüseyn Süleymanın folklor mövzusunda və üslubunda yazdığı hekayə və nəsihətlər Makedoniya türklərinə məxsus uşaq ədəbiyyatının inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Makedoniya türklərinin ədəbi-mədəni varlığını təmsil edən görkəmli şəxsiyyətlər sırasında orada doğulub boyabaşa çatan və ömrünün xeyli hissəsini Makedoniyada keçirən Yəhya Kamal Bəyatlı xüsusi yer tutur.

Yəhya Kamal Bəyatlı 1884-cü ildə Üsküp şəhərində anadan olmuşdur. Onun əsil adı Ahməd Agahdır. Yəhya Kamalın atası Naci bəy Üsküp bələdiyyəsində çalışmışdır. Üsküp də dörd il təhsil aldıqdan sonra o, ailəsi ilə birlikdə 1895-ci ildə Səlanikə köçür. On üç yaşında anasını itirən

Y.Kamal 1899-cu ildə Rakofçada yaşayan ana nənəsinin yanına köçür. 1902-ci ildə təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə onu İstanbula göndərirlər. 1903-cü ildə Y.Kamal Parisə gedir.

On ilə yaxın Fransada yaşayan Y.Kamal az bir müddət ərzində fransız dilini mənimşəyərək Fransa klassik ədəbiyyatını oricinaldan oxumağa başlayır.

Fransada təhsilini başa vuran Yəhya Kamal bir müddət İstanbul Universitetində çalışdıqdan sonra müxtəlif diplomatik işlərdə fəaliyyət göstərmişdir.

XX əsr Makedoniya-Türk ədəbiyyatında öz yeri olan Yəhya Kamal Bəyatlı istedadlı şair kimi tanınmışdır. Balkanlardakı uşaqlıq və gənclik illəri, o illərin unudulmaz xatırələri Yəhya Kamal şeirindən sıx-sıx keçməkdədir:

Balkan şehrində keçerken cocukluğum,

Her lehze bir alev kibi hasretti duydugum.

Kalbimde vardı Beryanı bedbaxt eden melal,

Gezdim o yaşıta dağları, hülyam içinde lal.

(25, 14)

Şeirdə adı keçən «Bərya» şairin gənc ikən vəfat edən anasıdır.

Yəhya Kamal ötən əsrin əvvəllərində Balkanları bürüyən müharibə və qırğınları da öz şeirlərində üzüntüylə xatırlayırdı:

Sahrada bir gece idi Balkanlar o karib,

Takrir ederdi naleyi-sevdayi andalib.

Fevzinle şad olmuş idi emri-binasib,

Feryat! Bu hasretle bu gün pürkeder, qarib,

Kalbim muhabbetinle senin nalexan olur.

(25,

21)

O, şeirlə yanaşı Balkanlar haqqında bir çox elmi məqalələrin, xatirələrin, oçerkələrin, hekayələrin və araşdırırmaların da müəllifidir. Şair sağlığında əsərlərini kitab halında çap etdirmək iqtidarında olmasa da, onları bir çox curnal və qəzetlərdə yayımlamışdır. Onun əsərləri «Şair», «Ailə» kimi məcmuələrdə, «Yeni həyat», «Hürriyət» və s. qəzetlərdə çap olunmuşdur.

Yəhya Kamal Bəyatlının yaratıcılığı öz oricinallığı və bənzərsiz üslubu ilə fərqlənir. Onun müraciət etdiyi mövzular dövrünün aktual məsələləri, vətənin tərənnümü,

gözəllik, məhəbbət, eşq, musiqidir. «Gecə bəstəsi», «Dəniz türküsü», «Qar musiqiləri», «Akınçı» onun sevilən şeirlərindəndir.

Yəhya Kamal ədəbiyyat sahəsində elmi məqalələr yazaraq bir sıra tədqiqatlar da aparmışdır. Qəzet və curnallarda dərc etdiriyi bu məqalələr sonralar kitab halında nəşr olunmuşdur.

Yəhya Kamal Bəyatlı 1922-ci ildə vəfat etmişdir.

Yəhya Kamal Bəyatlı Azərbaycanda da tədqiqat obyekti olmuşdur. Onun həyat və yaradıcılığı Aydan Zəka Xəndan tərəfindən araşdırılmışdır (25).

XX yüzillikdə Makedoniya türklüğünün yetişdirdiyi dəyərli ədəbi simalardan olan Abdulfəttah Rauf (1910-1963) məşəqqətli həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. Üsküpde doğulan A.Rauf orada dərin dini-ruhani təlim-tərbiyə almışdır. İslam dininin dərin bilicisi olduğu üçün xalq arasında böyük nüfuz qazanmışdır. 1945-ci ildə Yuqoslaviya dövləti qurulduğandan sonra dini liderlikdə günahlandırılaraq həbs edilmişdir. On iki il zindan əzabı gördükdən sonra xəstə və əldən düşmüş halda geri qayıtmışdır. İşsizlik və səfələt içərisində yaşamış, bir neçə il sonra isə vəfat etmişdir.

Milli duyğuları və dini inancı güclü olduğu üçün türk-
Sədi Sadiyev Balkan türklərinin ədəbiyyatı

islam dəyərlərini ən çətin məqamlarda belə müdafiə etməkdən çəkinməmişdir. Divan ədəbiyyatı üslubunda yazdığı şeirlərinin çox hissəsi məhbəsdə olduğu zaman məhv edilmiş və ya ölümündən sonra it-bata salınmışdır. Əldə olan şeirlərindən mükəmməl poetik üsluba və yetkin təfəkkürə malik bir ədəbi şəxsiyyət olduğu görünməkdədir:

Beni bir zülmü müsaleh kovuyor yurdumdan,

Ona karşı komaya güc bana yok, yandım ben.

Bakarım ufkunda kan renginə girmiş güneşi,

Sanki bir memleketin köklere çıxmış ateşi!

Doğsa da, sanki bir verem çehresi bağlar
mehtab,

Həp yıkılmış, ne mezar kalmış, ne minber-
mehrab.

(67, 140)

Yuqoslav-kommunist reciminin türk-islam
mədəniyyətinə qarşı yönəlmiş aqressiv-məhvədici
hərəkətlərinə bu cür kəskin etiraz ona zindan əzabları
Sədi Sadiyev Balkan türklərinin ədəbiyyatı

Makedoniya-türk ədəbiyyatında öz dəsti-xətti olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də **Şükrü Ramodur (1918-1988)**. Onun çağdaş Makedoniya-türk ədəbiyyatının yaranmasında və inkişafında özünəməxsus yeri vardır. O, ibtidai və orta təhsilini doğulduğu İstip qəsəbəsində tamamlayıb Üsküp Universiteti Fəlsəfə fakültəsinin Coğrafiya bölümünə daxil olmuşdur. Şükrü Ramo təhsilini bitirdikdən sonra mədəni və ictimai işlərdə fəallıq göstərmiş, Üsküp də türkçə çıxan «Birlik» qəzetinin uzun müddət baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

Hələ gənclik çağlarından yazıb-yaratmağa meyl göstərən Şükrü Ramo yaddaşlara istedadlı şair və yazıçı kimi həkk olunmuşdur.

1958-ci ildə çap olunan «Vətən birdir, unutma» kitabı onun ilk şeir kitabı olmuşdur. O, bu kitaba 1948-1957-ci illərdə yazdığı iyirmi bir şeirini daxil etmişdir. Onun şeirlərinin əsas obyekti vətən sevgisi, ana yurdun gözəllilikləri, dostluq, xeyirxahlıq, uşaqlara qayğı və məhəbbətdir. Kitabın ümumi ruhunu ifadə edən aşağıdakı misralar şairin poetik qayəsini dəqiq çatdırır:

Uç şahnim, çok yüksek uç,

Düz yolunu şaşırma.

Vatan bırdır, unutma...

(53,

36)

«Şahin» sözü burada bir simvoldur və Şükrü Ramo oxucusunu, vətən övladını şahinə bənzədir. Şair bu obraz vasitəsi ilə demək istəyir ki, insan nə qədər ucalsa da, haraları gəzib dolansa da doğma yurdunu unutmamalıdır.

İnsan və torpaq probleminə özünəməxsus fəlsəfi və poetik baxışı olan Ş.Ramo «Bu toprak» adlı şeiri ilə qan tökən torpaq qəsbkarlarını dünyanın mahiyyəti barədə düşünüb-daşınmağa çağırır.

Üstü yaşıl çimənle dolu,

Varlığı karın dolusu fisiltı.

Her yanı tarihin ömrü kadar uzun,

Sonsuz sınırsız bir kara toprak,

Ne kadar seninse, o kadar benim,

Ne kadar benimse, o kadar senin.

Bizim bizlerin, hepimizin,

Bu kara toprak,

(53, 38)

Göründüyü kimi qara torpağın nələrə qadir olduğunu şair oxucusuna fəlsəfi bir üsulla çatdırmağa çalışır və onun qədrini bilməyə səsləyir.

Şükrü Ramo ikinci şeir kitabını 1959-cu ildə «Çələng» adı altında nəşr etdirmiştir. Əvvəlki kitabında olduğu kimi, bu kitabda da onun iyirmi bir şeiri toplanmışdır. Buraya daxil olan «Partizan ölürcən», «Karanlık ormanda», «Unutma», «Son zafer bayramı» şeirləri ictimai-siyasi məzmununun aktuallığı ilə diqqəti çəkir. Həyatsevərlik, döyüş – mübarizə ruhu, doğruluq və ədalətə çağırış kitabı əsas ideya xəttini təşkil edir.

Şükrü Ramo üçüncü şeir kitabını 1964-cü ildə «Hoş geldiniz» adı altında nəşr etdirmiştir. Bu kitab tamamilə uşaq şeirlərindən ibarətdir. Onun yazdığı duzlu-məzəli şeirlərdəki ən müsbət məziyyət uşaqların dili ilə danışa bilməsidir:

Hopa-tupa günden-güne,

Büyür, cesur olurum.

Yarın ben de Anayurdu,

(53, 39)

Kitaba daxil olan «Yurt bayrağı», «Bu vatan», «Hazırlık», «Bugünlerde», «Genclik gününde» və «Tam ər kimi» şeirləri patriotik mövzu baxımından bir-birini tamamlayan uğurlu poetik örnəklərdir.

Şükrü Ramo öz yaradıcılığında təbiət təsvirlərinə də böyük yer ayırmışdır. «Son bahar geldi», «Yağmur yağarken», «Misafir», «Hoş geldiniz», «Her şey kokar bahara», «Yağmur ve güneş», «Yaz geldi», «Boş nefes» və s. bu kimi şeirlərində könül oxşayan bədii peyzalar vardır. «Bahar geldi» əsərində baharın gelişini, təbiətin oyanmasını tərənnüm edən şair oricinal poetik üslub nümayiş etdirir:

Hoş geldiniz, kırlançıclar, leylekler,

Hoş geldiniz, simen, sisek, ovalar.

Hoş geldiniz, küçük, güzel, kuzular,

Hoş geldiniz, kıştan çıkan türküler.

(53, 42)

Ana yurdun təbiət gözəlliklərinə məftunluğunu gizlətməyən şair Ohri gölünün ecazkar gözəlliyini nağıl-əfsanə qədər sirli-sehrlə sayır:

Gelene bir dilek, gidene özlem,

Aşığa efsane, yazara ilham.

Güzel sevene peri masalı,

Telli duvaklı Ohri gölünün. (67,
148)

Şükrü Ramo nəzmlə yanaşı nəsrlə də məşğul olmuşdur. Onun hekayələrdən ibarət üç kitabı («Yeşil köy», «Kır çiçəği» və «Alevdən yıldız») nəşr edilmişdir.

1969-cu ildə nəşr olunmuş «Kır çiçəği» kitabındaki hekayələr müharibə illərini əhatə edir. Faşist işğalı zamanı xalqın çəkdiyi zülm və işgəncələr bu kitabın əsas mövzusudur. «Bombardıman sabahında», «Üçman Musa», «Ekmeğ şiri», «Kırçıçəği», «Kasım haberi», «Şairin ölümü», «Al bayraklı şafak» bu qəbildən olan hekayələrdir.

Yazıcının «Yeşil köy» adlı kitabında isə on iki hekayə toplanmışdır. Bu kitabda olan hekayələr müharibədən sonrakı quruculuq illərini, kənd adamlarının etnoqrafik həyatını və gün-güzəranını əhatə edir.

«Alevdən yıldız» adlanan üçüncü nəşr kitabını isə yazıçı uşaqlara həsr etmişdir. Şükrü Ramo bu kitabda uşaqların müharibə illərində çəkdikləri əziyyəti, onların dözüm və iradəsini eks etdirən maraqlı həyat lövhələrini

qələmə almışdır. «Arifin güneş yolu», «Murat», «Yaşar» adlı hekayələrdə müharibə zamanı uşaqların göstərdikləri qəhrəmanlıqlar canlandırılmışdır. «Kardelen», «Gülenin türküleri» kimi hekayələrdə isə müharibədən sonrakı illərdə uşaqların təhsili, valideynlərinə yardım etmələri, istirahət günləri və s. təsvir olunmuşdur.

Şükrü Ramo ilə eyni dövrdə yaşamış görkəmli şair, publisist Necati Zekeriyə (1928-1988) də maraqlı yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, orta təhsilini bitirdikdən sonra Üsküp Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Ali təhsilini başa vuran Nəcati Zəkeriyə ilk əmək fəaliyyətinə 1947-ci ildə «İrfan» məktəbində müəllim kimi başlamışdır. Qısa bir zaman işlədikdən sonra curnalistliyə meyl göstərmiş, əvvəlcə «Sevinc», «Tomurcuk», «Kuş» kimi uşaq curnallarında, daha sonra isə «Birlik» qəzetində çalışmışdır. O, 1969-cu ildə «Birlik» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. 1973-cü ildə siyasi proseslərdə iştirakından şübhə edilərək işdən azad olunmuşdur. 1975-ci ildə Priştində nəşr olunan «Tan» qəzetində yenidən curnalistik fəaliyyətinə başlamışdır (57, 47).

Uşaq yaşlarından şeir yazmağa xüsusi meyl göstərən Nəcati Zəkeriyə ilk şeirini 1947-ci ildə «Birlik» qəzetiində dərc etdirmişdir. O, qısa bir müddət ərzində qələmə aldığı

şeirləri toplayaraq, 1950-ci ildə «Şiirler» adlı kitab buraxdırılmışdır. Nəcati Zəkəriyyə uşaqlıq dövrünü müharibənin odu-alovu içərisində keçirmişdir. Belə ki, o, on iki yaşında olarkən İkinci Dünya müharibəsi başlanmış və bu balaca oğlan müharibə dəhşətlərinin nə olduğunu, barıt, qan qoxulu faciəvi səhnələri öz uşaq gözləri ilə görmüşdür. Məhz buna görə də Nəcati Zəkəriyyə ilk kitabında toplanan şeirlərində müharibənin dəhşətlərini, insanların həyat, yaşamaq arzularını poetik bir tərzdə aşağıdakı şəkildə ifadə edirdi:

Biz ölmədik, ölümü düşündüler bizim
için,

Yaprağın yeşilinde,

Kızıllığında elmanın.

Biz yazmadıq şiri, oydular bizim için,

Zeytinin gövdesinde,

Dalında defnenin.

Biz yakmadık türküyü, yaktılar bizim için,

Sevginin göz bebeğinde,

Sədi Sadiyev

Balkan türklərinin ədəbiyyatı

Biz ölmədik, öldürdüler bizi,

Açının irmağında,

Alevinde ateşin. (54, 49)

Nəcati Zəkəriyyə iyirmi bir şeirdən ibarət olan «Nerde olsam» adlı ikinci kitabını 1954-cü ildə çap etdirmişdir. Birinci kitabında toplanan şeirlərlə bu kitabda olan şeirlər məzmunca fərqlidir. O, bu kitabda topladığı şeirlərini lirik-romantik duyğular üzərində qurmuşdur.

Ümumiyyətlə, hələ ilk gənclik illərində qələmə aldığı şeirlərdən keyfiyyətcə yeni poetik-üslubi gedişlər nümayiş etdirən şairin bütün sonrakı yaradıcılığı həmişə oricinal deyim tərzi, qeyri-adi bədii mənalandırma məharəti ilə seçilmişdir (54, 52). Onun poetik ruhunda Nazim Hikmət şeiri ilə müəyyən yaxınlığın da olduğu görünməkdədir:

Savaştı

və savaştı Hasan,

və yeşil burada yandı,

yandı buğdaylar.

Və kara burada

kaybetti oyunu.

Böyüdü al, böyüdü ak,

böyüdü yeşil.

Öldü

və öldürdü Hasan,

və onu götürdülər ormana doğru,

və onu götürdülər ağacların gözlərinə,

və onu sonra yaşattılar düşlerində.

(67, 180)

Şairin müxtəlif illərdə çap olunmuş «Damlalar» (1965), «Sevgi» (1967), «Yeşil pərdə» (1975), «Çayhane şiirləri» (1989) kitablarındakı şeirlərdə də lirik-psixoloji dərinlik vardır. Mübaliğəyə varmadan demək olar ki, XX yüzillik Makedoniya-türk poeziyasında ən yüksək səviyyəli poetik obrazlılıq məhz Nəcati Zəkəriyyənin şeirlərində özünü göstərir.

Nəcati Zəkəriyyə uşaqları da unutmamışdır. O, uşaq şeirlərindən ibarət «Oku canlı», «Silahşör tafsan», «Gelincik» adlı kitablar çap etdirmişdir. Bu şeir kitablarında

uşaq dünyasını əks etdirən duyğu və düşüncələr bədii lövhələrə köçürülmüşdür. Şairin əsas məqsədi azyaşlılarda təbiət gözəlliklərinə, əməyə, zəhmət adamlarına məhəbbət yaratmaqdır.

Nəcati Zəkəriyyənin əsərləri Azərbaycanda da çap olunmuşdur. 1968-ci ildə isə Bakıda uşaq şeirlərindən ibarət «Günəşi sevindirək» (20), 1970-ci ildə isə «Gözəl nədir, çirkin nədir» (21) adlı hekayə kitabçaları işiq üzü görmüşdür. Bu kitablarda uşaqların həyatından götürülmüş maraqlı və hikmətli hekayələr, eləcə də azyaşlıların duyğu və düşüncələrini əks etdirən lirik, oynaq şeirlər toplanmışdır. Bu həcmcə kiçik, lakin məzmunca dolğun olan hekayələr balaca oxucuların daxili aləminə işiq salır, onların sadəlövh və təmiz hərəkətlərini səmimiyyətlə əks etdirir. Uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılanan bu kitablar mətbuatda da yüksək dəyərləndirilmişdir (12).

Nəcati Zəkəriyyə hələ sağlığında güclü ədəbi təsir dairəsinə malik olmuş, altmışinci illərdən başlayaraq təkcə Makedoniyada deyil, Kosova və Türkiyədə də onun poetik üslubunu dəstəkləyən ardıcılırı yetişmişdir. Əsasən Üsküpə cəmləşən Makedoniya-türk ədəbi mühitində Nəcati poetik üslubu altmışinci illərdən indiyə qədər poeziyanın ana axarını təşkil etməkdədir. Ədəbiyyata ötən əsrin ortalarında gəlmiş şairlərdən tutmuş çağdaş gənc

yazarlara kimi geniş bir çevrədə o, ustad olaraq qəbul edilir. Bu gün Makedoniya türklərinin orta nəslə mənsub ən istedadlı şairlərindən olan Nüsret Dişo Ülkünün (1938) poetik axtarışlarında Nəcati Zəkəriyyə şeirinin müsbət təsirini açıq şəkildə görmək mümkündür. Əyanılık üçün Nüsret Dişonun məşhur «Dəniz və bən» şeirinin poetik sisteminə diqqət yetirək:

Deniz, senin suyun tuzludur,

Benim göz yaşlarım tuzlu.

Bir damla göz yaşından tat,

Bir yudum suyundan dadayım.

Deniz, senin suyun dalğalıdır,

Benim saçlarım dalğalı.

Bir tel saçından al,

Bir avuc dalğandan alayım.

Deniz, dalğaların saçlarımdır,

Tuzlu suyun gözyaşlarım.

Dalğa-dalğa sen varsan,

Tel-tel ben varam. (67, 237)

Predmetdə başqa predmeti görüb poetik şəkildə mənalandırmaq məhz Nəcati poeziyasına məxsus keyfiyyətdir. Makedoniya-türk şairlərinin sonrakı nəsillərini təmsil edən Avni Əngüllü (1947), Yusuf Ədip (1949), Suat Əngüllü (1950), İrfan Bellür (1954), Biba İslmayıl (1957), Sabit Yusuf (1957), Səmra Samət (1958) və başqa istedadlı qələm sahiblərinin yaradıcılığında da Nəcati Zəkəriyyə poetik-üslubi dəsti-xəttinə bağlılıq müşahidə olunur. Doğrudur, səksən-doxsanıncı illər poeziyası sözü gedən üslubu müəyyən qədər yeniləşdirərək ona modern cizgilər artırmış və onu daha çox ağ şeir halına gətirmişdir (72). Yusuf Ədipin «Rəsim» başlıqlı şeirində kənd həyatına, kənd qadınına ehtiram və sevgi ifadə edən aşağıdakı poetik mənzərə bu baxımdan səciyyəvidir:

Bir köy, bir sundurma, bir ev...

Köy kadınınu severim –

çatlak topuğuyla ezdiyi üzümün,

Özünü içtim, bekmezindən yedim çünkü.

Dağ kadınını severim –

Dolğun köksünden beyaz,

sıcaq sütüyle böyüdüm çünki.

Bir dere, bir tekne, bir camaşırçı...

Dere kadınını severim –

camaşır yıkayan beyaz,

yumuşak ellerini düşlerim her gece...

(67, 261)

Son dönemin poeziyasında çoxqatlı obrazlarla yüklenmə və saf türkçeyə qüvvətli meyl də qabarıqdır. Romantik və abstrakt təsvir, demək olar ki, poetik normativ halını almışdır. Sabit Yusufun «Gökyüzündə bahar rəsmi» şeirində olduğu kimi:

Yorğun kuşların ötüşleri,

yankılıyor sabahlarda.

doğanın yüregi sevincden qayníyor,

yoğruluyor hamuru yeşilliklerin,
bahar sakin-sakin
cızıyor resmini
köbeyinde maviliklerin. (67,
283)

Qafiyə və vəzn meyarlarına o qədər də əhəmiyyət verilməyən ağ şeir ənənəsində obrazlılıq, ritm və intonasiyaya daha çox diqqət yetirildiyi yuxarıdağı şeirlərin yaratdığı ümumi təəssüratdan da aydın şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Təməli Nəcati Zəkəriyyə tərəfindən qoyulmuş ağ şeir ənənəsi Makedoniya-türk poeziyasında o qədər güclü kök salmışdır ki, hətta uşaqlar üçün yazılan şeirlərdə də bir çox hallarda qafiyə və vəznə diqqət yetirilmir (59, 12).

Uşaq ədəbiyyatı sahəsində populyar şair kimi tanınan və bir çox şeirləri aşağı sinif dərsliklərində yer alan Fahri Kaya (1930) da öz uşaq şeirlərini böyük əksəriyyətlə ağ şeir biçimində yazmışdır:

Kaş bir görseniz,

Ah, köyümüzü!

Ama her şeyi.

Koca okulu,

dört-beş çeşmesi,

bir deyirmeni.

Kaş bir görseniz,

Siz köyümüzü.

Her şeyi gözəl,

Ama her şeyi.

Ovası yakın,

Suları gümüş,

Toprağı altın.

(67, 205)

Uşaqın doğma kəndinə məhəbbətini, təbiət gözəlliklərinə vurğunluğunu ifadə edən bu şeir əsasən ritmik intonasiya üzərində qurulmuşdur.

Makedoniya-türk yazarlarının böyük əksəriyyəti yaradıcılıqlarında uşaq şeiri və hekayələrinə yer ayırmışdır. Bunun əsas səbəbi, digər Balkan ölkələrində olduğu kimi, dərslikləri və türkçə çap olunan uşaq curnallarını bədii materialla təchiz etmək zərurətidir. Uşaq şeiri sahəsində Fahri Kayadan başqa İlhami Emin, Avni Əngüllü, Sabit Yusuf kimi istedadlı şairlər dəyərli əsərlər yaratmışlar. Onların əksəriyyətinin bir neçə uşaq şeir kitabı nəşr olunmuşdur.

Uşaq nəsri ilə məşğul olan yazıçılardan Rəcəb Murat Buğariç, Ənvər İlyaz, Suat Əngüllü, Əlaəddin Tahir, Avni Abdullah, Mustafa Yaşar və başqalarının ardıcıl və sistemli fəaliyyətini göstərmək olar. Bu istiqamətin ən məhsuldar yazıçısı sayılan Rəcəb Murat Bulqarıç (1934) «Uç palto», «Kiçik adam», «Niçin ağlayırsan» adlı hekayələr kitabının müəllifidir. Orta məktəb şagirdləri üçün bir çox dərs kitabları hazırlanmışdır (67, 223). Uşaqların maraq dairəsini, balaca oxucuların psixologiyasını yaxşı bildiyi üçün onun qələmə aldığı hekayələr azyaşlılar tərəfindən çox bəyənilir. Həmin hekayələrin makedon və serb dillərinə tərcüməsi də məhz bu zərurətdən doğmuşdur.

Başqa Balkan ölkələrindəki türk ədəbiyyatlarına nisbətdə Makedoniya-türk ədəbiyyatında dramatik növün pyes, komediya kimi canrlarına da müəyyən diqqət yetirildiyi müşahidə olunur. Bunun başlıca səbəbi iyirminci əsrin ortalarından etibarən müəyyən fasilələrlə olmuş olsa da, Üsküpde Türk Teatrının fəaliyyət göstərməsidir. Repertuarı əsasən klassik Avropa dramaturgiyasına məxsus əsərlərdən təşkil olunan bu teatrda ara-sıra yerli türk müəlliflərinin kiçik həcmli pyes və komediyalarına da yer verilmişdir (84, 66). Hüseyin Süleymanın «Aliş», Mustafa Karahasanın «Suzan», Şərafəddin Nəbinin «Raşela», Lütfi Seyfullahın «Kılıbık» pyesləri ailə-məişət mövzusundadır. İlhami Eminin Molla Nəsrəddinlə bağlı folklor materialları əsasında qələmə aldığı «Nasrettin» komediyasında isə hakimiyyətdə olan recimin aldadıcı oyunları, saxtakar əməlləri təqnid olunur. Dramaturq Yuqoslav-kommunist reciminə xas olan məkrli xüsusiyyətləri uzaq tarixi keçmişə çəkərək ifşa etmişdir (67, 217-222).

İstər bu komediyada, istərsə də yuxarıda adı çəkilən pyeslərdəki sücket xətləri sadə və yiğcamdır. Obrazlar nadir hallarda mürəkkəb psixoloci keyfiyyətlər əks etdirirlər. Teatrın bağlanmaq təhlükəsindən ehtiyatlanan yazarlar mürəkkəb və sərt mövzulardan yayınmağa çalışmışlar.

Makedoniya türklərinin bir çox ədəbiyyat və

incəsənət xadimi iyirminci yüzilliyin 60-90-cı illərində müxtəlif ədəbi-mədəni tədbirlərlə əlaqədar olaraq Azərbaycana dəvət olunmuş, Bakıdakı elmi və ədəbi çevrelerdə həmin ədiblərlə maraqlı görüşlər keçirilmişdir. Zəkəriyyə Nəcati, İlhami Emin, Fahri Kaya və Hasan Mərcanın Bakı təəssüratı unudulmaz olmuşdur (27, 63). Azərbaycanlı tədqiqatçı Güllü Yoloğlu Balkan türklərinin mədəniyyətinə, o cümlədən də Makedoniya-türk ədəbiyyatına dair maraqlı elmi məqalə hazırlamışdır (27).

Yuqoslaviya Federasiyasının dağılmasından sonra Makedoniyanın ayrıca dövlət kimi istiqlalına qovuşması oradakı türklərə də müəyyən qədər mənəvi rahatlıq gətirmişdir. Ölkədə gedən demokratikləşmə prosesi ədəbi-mədəni həyata da öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

2.5. Kosova türklərinin ədəbiyyatı

Əski Yuqoslaviya Federasiyası daxilindəki Kosova Muxtar Vilayətində yaşayan türk toplumu da Makedoniyada olduğu kimi öz milli-mənəvi varlığını daha çox dil-din, folklor, etnoqrafiya və ədəbi dəyərlər vasitəsi ilə qorumağa

çalışmışdır. Əslində, on-on beş il öncəyə, yəni Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikası dağılana qədər Makedoniya və Kosova türklərinin ədəbi həyatı vahid bir məkanı təmsil edirdi. Bu vahid ədəbi-mədəni məkan isə filolog fikirdə «Yuqoslaviya türk ədəbiyyatı» adı ilə tanınırdı. Balkanlardakı türk ədəbiyyatının beynəlxalq miqyasda tanıdılmasında dəyərli xidmətləri olan Hasan Mərcanın (o özü də Yuqoslaviya türkləri arasından çıxan tanınmış şairdir) bu məsələ ilə bağlı verdiyi açıqlama tarixi və çağdaş mənzərəni düzgün əks etdirir: «Çağdaş Yuqoslaviya (Kosova) türk şeiri deniyor Yuqoslaviya bölünmədən öncə bu şeir Makedoniya türk şeiri ilə ortakdı və adına Yuqoslaviya türk şeiri deniyordu. Yuqoslaviyanın parçalanmasından ikiyə bölündü. Hər kəs kəndi coğrafiyasına, kəndi yaratıcı uskuna sahip çıxmağa başladı» (50, 6). Göründüyü kimi, yaxın keçmişdəki siyasi prosesin fərqli sərhədlər cızmasından başqa Makedoniya və Kosova türklərinin ədəbi-mədəni həyatını bir-birindən ayıracaq elə bir ciddi arqument müəyyənləşdirmək, demək olar ki, mümkün deyildir.

Yuqoslaviya Federasiyasının mənəvi-siyasi mühiti bu iki bölgənin ədəbi-mədəni həyatında təqribən eyni mənzərənin ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir. Makedoniya kökənli türklərin Kosovada, Kosova kökənlilərin isə

Makedoniyanın türk yaşayış kəndlərində təhsil və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərməsi hər iki bölgə arasında sıx ədəbi-mədəni bağların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də Kosova türklərinin ədəbiyyatı ilə Makedoniya türklərinin ədəbiyyatı həm ideya-estetik, həm də poetik-üslubi axtarışlar baxımından bir-birinə çox yaxındır. Bu yaxınlaşmada mühüm rol oynayan ədəbi şəxsiyyətlərdən Nəcati Zəkəriyyə və Sürəyya Yusufun xidmətləri unudulmazdır. Bir qədər öncə ədəbi fəaliyyəti üzərində geniş dayandığımız Nəcati Zəkəriyyə Makedoniyada olduğu kimi Kosova türklərinin arasında da böyük hörmət və ehtiram sahibi olmuşdur. Altmış-səksəninci illərdə o, bir çox Kosovalı gənc şairə himayədarlıq etmiş, onların ədəbi həyatda yer tutmasına, kitablarının nəşr edilməsinə yardım göstərmişdir. Kosova-türk poeziyasının son yarımlı əsrlək mənzərəsində Nəcati Zəkəriyyə poetik üslubu aparıcı mövqedə qalmaqdadır. Ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılıq yolunu nəzərdən keçirdiyimiz zaman bunun bir daha şahidi olacaqıq.

Makedoniya və Kosova türkləri arasında ədəbi-mədəni bağların möhkəmlənməsində mühüm xidmətləri olan ikinci şəxsiyyət Sürəyya Yusufdur (1923-1977).

Sürəyya Yusuf 1923-cü ildə Makedoniyanın Körpülü qəsəbəsində anadan olmuşdur. İkinci dünya müharibəsi

başladıgı üçün ali təhsilini bir qədər gec almışdır. O, Böyük Vətən müharibəsinə qoşulmuş və ölkəsini yadelli işgalçılardan azad etmək üçün savaş meydanına atılmışdır. Müharibədən sonra Sürəyya Yusuf ali təhsil almaq üçün Belqrad Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuş və 1951-ci ildə təhsilini uğurla başa vurmuşdur.

Sürəyya Yusuf ədəbiyyat və incəsənətə hələ orta məktəbdə oxuyarkən həvəs göstərmmiş və orta təhsilini bitirdikdən sonra elm və təhsil ocaqlarında çalışmışdır. Belə ki, o, Kosovanın mərkəzi şəhəri olan Priştinədə ibtidai məktəb müdürü və eyni zamanda Priştinə türk radiosunun uşaq proqramları redaksiyasında redaktor vəzifələri daşımışdır. Müharibədən sonra Üsküpə açılan pedaqoci kurslarda türk dili və ədəbiyyatından dərslər vermişdir. Sonralar isə Priştinə Universitetinin Fəlsəfə fakültəsində çalışmışdır. Sürəyya Yusuf 1977-ci ildə ürək infarktı keçirərək vəfat etmişdir.

Sürəyya Yusuf ədəbi və elmi yaradıcılığı ilə Makedoniya və eyni zamanda Yuqoslaviya (Kosova) türklərinin ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Ədəbiyyata hekayə və kiçik səhnəciklərlə gələn Sürəyya Yusuf əsərlərini qəzet və curnallarda çap etdirmiş və 1974-cü ildə kitablarını «Ali Ağa» adı altında ayrıca kitab buraxdırmışdır. Yorulmadan çalışan qeyrətli türk qızı

bundan başqa elmi əsərlər də yazmışdır. O, 1972-ci ildə türk dili haqqında «Dilimiz və Biz» adlı kitabını çap etdirmişdir. İbtidai və orta məktəblər üçün də «Dilimiz» (1968), «Dilbilgisi» (1975) adlı dilçilik kitabları hazırlamışdır (56, 17-18).

Sürəyya Yusuf tərcüməçilik sənəti ilə də məşğul olmuşdur. O, türk və serb dillərinə tərcümələr etmişdir. Serb yazıçısı Branislav Nuşicdən etdiyi tərcümələri «Ramazan axşamları» adı altında ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdir. Fazıl Hüsnü Dağlarcانın şeirlərini və Əziz Nesinin hekayələrini də ayrı-ayrı kitablar halında oxucularına çatdırılmışdır (56, 19).

Sürəyya Yusuf Yuqoslaviya Federasiyası daxilində yaşayan türklərin ədəbi-mədəni sərvətlərinin qorunub saxlanması yolunda durmadan çalışırdı. Qəzet və curnallarda, radio verilişlərində Makedoniya və Kosovada yaşayan soydaşlarının folklor və etnoqrafiyasına, eləcə də klassik və müasir yazılı ədəbiyyatına dair elmi çıxışlar edir, onların təbliği ilə ardıcıl şəkildə məşğul olurdu. Makedoniya və Kosovada yaşadığı illərdə folklor və yazılı ədəbiyyat materialları toplayır, hər iki bölgənin ədəbi qüvvələrini yaradıcılıq əlaqəsi saxlamağa təşviq edirdi. Sonralar dostluq və yaradıcılıq əlaqələrinə malik olan bir çox qələm sahibləri məhz onun vasitəsi ilə yaxınlaşıb

Sürəyya Yusuf uzun illər boyu Makedoniya və Kosovadan topladığı materiallar əsasında 1976-cı ildə «Yuqoslaviya türk şeiri» antologiyasını nəşr etdirərək böyük elmi və ədəbi xidmət göstərdi. Əldən-ələ gəzən bu kitab ədəbi-mədəni həyatda hadisə səviyyəsində qarşılandı. Makedoniya və Kosovadakı türk yazarları bu gün də onun ədəbi-tarixi xidmətini unutmur və yüksək qiymətləndirirlər (56, 21).

Qələmə aldığı hekayələrdə milli-etnoqrafik cizgilərin ifadəsi əsas yer tutmuşdur. «Bayram saatçı» hekayəsi buna səciyyəvi örnek sayıla bilər. Hekayənin qəhrəmanı saatsaz-usta Bayramın halallıq, düzlük-doğruluqla bağlı inam-etiqadı ona mənəvi rahatlıq gətirir: ehtiyac üzündən evindəki qızıl saatı səhvən adı saat kimi satmağa gətirən dul qadına düzünü söyləyib ona çıxış yolu göstərən Bayram saatçinə başqaları tənbeh etsə də, o, öz içərisində rahat və məmmundur... (67, 353-354). Sürəyya Yusuf bu qəbildən olan hekayələri ilə türk insanının mənəvi dünyasındaki mükəmməlliyin köklərini açıb göstərmək istəyirdi.

Ailə-məişət problemlərindən bəhs edən səhnə əsərlərində («Ömrümün tək röyası», «Xəyal və gerçək») də milli-mənəvi dəyərlərin qorunması düşüncəsi ön plandadır

Kosova türklərinin ədəbi-elmi sahədə dəyərli xidmətləri olan başqa bir önəmli yazarı Nemətullah Hafizdir (1939). Orta təhsilini doğulduğu Prizren şəhərində başa vurduqdan sonra o, Belqrad Universitetinin filologiya fakültəsində oxumuşdur. 1967-ci ildə məzun olan N.Hafiz Prizrenə qayıdır orada «Tarixi əsərləri qoruma mərkəzi»ndə çalışmağa başlamışdır. Daha sonra Priştinə Universitetinə adlayaraq doktorluq dissertasiyası (1976) müdafiə etmiş və müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Uzun müddətdir ki, həmin universitetdə «Türk dili və ədəbiyyatı» bölümünə rəhbərlik edir. Xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı klassik, yazılı ırsın tədqiqi ilə də dərindən məşğul olur. Coxsaylı elmi kitab və məqalələrin müəllifidir. Tədqiqat obyekti böyük əksəriyyətlə Balkan türklərinin ədəbi-mədəni həyatıdır: «Kosova türk xalq ədəbiyyatı mətnləri» (1985), «Yuqoslaviyada çağdaş türk ədəbiyyatı antolocisi» (3 cilddə, 1989), «Makedoniya türk xalq ədəbiyyatı mətnləri» (1989), «Aşiq Ferki: hayatı və əsərləri» (1996) və s. (52, 41-42).

Ədəbi fəaliyyətinə uşaq şeirləri ilə başlayan Nemətullah Hafiz 1964-cü ildə «Günaydin» başlıqlı uşaq şeir kitabı da nəşr etdirmiştir.

Altmışinci illərin tanınmış ədəbi simaları olan Nəcati Zəkəriyyə və Sürəyya Yusufla yaxın dost olan Nemətullah Hafızın poetik üslubu onların təsiri altında getdikcə dəyişib yeniləşmişdir. Bu baxımdan onu da Nəcati Zəkəriyyə üslubunun davamçılarından saymaq olar.

Dərin elm və mədəniyyət bilicisi olan Nemətullah Hafızın şeirlərində tarix və bu günün müqayisəsi, həyata, gözəlliyyə dəyər vermək, insanlığı qorumaq, tarixi əsərlərin qədrini bilmək kimi diqqətçəkici mövzular əsas istiqaməti təşkil edir. Müharibə, qan, ölüm əleyhinə söylədiyi:

Bakın, betiklerde yazılı adlar düşüyor,

Toprağa dökülmüş kanlar yanıyor.

Bu kıvılçılardan şəhitler titremekte,

Koşun, söndürelim bu yanğınları.

İştə minareye de deydi yanğın,

Taşları bile yanıb yıkılıyor anıtların...

Sorarsınız tarix yaprakları yanıyor,

Koşun, söndürelim bu yanğınları. (67,
366).

narahat-nigaran şair harayı ilə insanları hərb-savaş ocaqlarını söndürməyə səsləyir. Ümumiyyətlə, Nemətullah Hafızın şeirlərində ictimai ruh güclüdür.

Müasir Kosova türk şeirinin beynəlxalq miqyasda tanınan əsas nümayəndələri sırasında Hasan Mərcanın (1944) mühüm yeri vardır. Necati Zəkəriyyə ədəbi məktəbinin yetirməsi olan bu istedadlı şair öz böyük ustادının poetik ənənələrini uğurla davam və inkişaf etdirir. Ədəbiyyata altmışinci illərdə uşaq şeirləri ilə gəlmışdır. Yetmişinci illərdən poeziya və nəşr sahəsində ciddi uğurlar qazanmağa başlamış, ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhsuldar ədəbi-bədii fəaliyyətin nəticəsi kimi əllidən yuxarı kitabı işıq üzü görmüşdür. Azərbaycanda və Türkiyədə də yaxşı tanınan Hasan Mərcanın əsərləri on beşdən yuxarı xarici ölkədə nəşr edilmişdir (67, 376-377).

Üsküp Türk Xalq Teatrında onun iyirmidən artıq əsəri səhnələşdirilmişdir. Bu əsərlərdən «Namus köprüsü», «Çiçəkci Ali», «Bən Riza ağa», «Maviş ilə Məmiş» tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı üçün uzun zaman teatrın repertuarında yer almışdır.

«Sevinc», «Kuş», «Tomurcuk», «Çığ» kimi ədəbi curnalların qurucusu olan Hasan Mərcan Makedoniya və

Kosovada türk ədəbi-mədəni mühitinin inkişafı yolunda bütün varlığı ilə çalışmaqdadır.

Hasan Mərcanın şeirləri lirik olduğu qədər də psixologiya ovqatının ifadəsidir. Poetik yaşantılarda səmimi və təbiidir. İnsanın mənəvi dünyası onu daha çox düşündürür. Ürəyi, mənəviyyatı olmayan bir adamın mənasız, məzmunuz varlığını oricinal şəkildə mənalandırması dolayısı ilə onun özünün içindəki lirik mənin ifadəsidir:

Vard1,

Yok oldu,

Taştan oydular,

Birini soyuk-soyuk sevmek için,

içine gene taş koydular.

0...

O, ölməz

Çünkü yaşamadı...

(67, 378).

Deyər və dəyərləndirmənin yerində olmadığından doğan mənəvi-psixoloji faciənin üzüntüsünü ifadə edərkən

Bu gün
Bir işığı
Bir bulut yargılıyor,
Yansıması,
İlle yansımışı suçlanıyor.

Bu gün
Bir aşağı
Bir sükut özeniyor.
Sevgisi,
İlla sevgisi yadırğanıyor...

(67 , 379).

Yuqoslaviya kommunist recimi zamanı qələmə alınmış bu şeirdə türk ziyahlarının sixışdırılması, türk dilinə qoyulan yasaqlar mətnaltı bir etirazla dilə gətirilmişdir.

Hasan Mərcanın çoxsaylı əsərləri içərisində «Namus köprüsü» romanının da əhəmiyyətli yeri vardır. Əvvəlcə pyes şəklində yazdığı bu əsəri ədib sonralar roman şəklində yenidən işləmişdir. Roman tarixi-mənəvi dəyərlərin

erroziyası probleminə həsr olunmuşdur (49). Ata-babaların qan-can bahasına qoruyub saxladıqları torpaqlara yeni nəsillərin laqeydlik göstərərək sahib çıxmamasından irəli gələn üzücü hadisələri bir neçə ailə ocağının timsalında təsvir edən yazıçı ağrıdıcı həyat səhnələri yaratmışdır. Vaxtilə Kosovanın yörük (tərəkəmə) kəndlərində ancaq öz tayfasından evlənmək qanununun unudulması və gənclərin şəhərlərə axışaraq başqa millətlərin nümayəndələri ilə evlənməsi ağır demoqrafik fəsadlar meydana gətirmişdir. Serb qızı ilə evlənən Məhmət illər boyu doğma kəndinə gələ bilmir. Onun uşaqları türk dilini bilmir, öz doğma nənə-babasına, qohum-əqrabasına ikrəhla baxırlar. Beləcə yörük kəndi boşalmaqdə davam edir... Romanın milli simvolika kimi diqqət önünə çəkdiyi «Namus körpüsü» – dağ çayının üzərindəki qədim el körpüsü baxımsızlıqdan uçulub dağıldıqdan sonra kəndin qalan camaatı da varyoxunu satıb şəhərin yolunu tuturlar... Əsər Balkanlarda gedən məkrli demoqrafik proseslərin hansı ağır nəticələrə gətirib çıxardığı barədə ibrət dərsidir.

Hasan Mərcanın digər əsərlərində də milli mənlik şüurunun erroziya təhlükəsi haqqında tez-tez söhbət açılır.

Hasan Mərcan ədəbi nəslini təmsil edən Arif Bozacı (1944) da çağdaş Kosova-türk şairləri içərisində öz lirik-romantik şeirləri ilə diqqət çəkməkdədir. Əski Yuqoslaviya

dönəmində əvvəlcə Makedoniyada, daha sonra isə Kosovada-Priştenədə yaşamışdır. Uzun müddət «Tan» qəzetində işləmiş, istedadlı curnalist kimi tanınmışdır. Bir neçə şeir kitabının müəllifidir. Əsərləri serb, xorvat dillərinə də tərcümə edilmişdir. Nəcati Zəkəriyyə onun şeirlərini yüksək dəyərləndirmişdir (51, 194). Təbiətə və həyat hadisələrinə özünəməxsus romantik baxışı olan Arif Bozacının poetik duyumları ürəyəyatandır. Payızın poetik lövhəsini yaradarkən baharı – ilk yazı əsas obraz kimi götürən şair təsirli bir peyzac yaradır:

Uzaq uykularda şimdi,
Masal oyuncaklarında
cocukların
ilk yaz günəşi.

Üşüyör sokaklarda
yaprakları;
Ağaclar bir ölü gözü –
kölgəsiz,

ilk yazsız...

(67, 391)

Şairin əmin-amalıq, mənəvi-azadlıq simvolu kimi
göy üzündəki sərbəst, hürr quşa yönəldiyi poetik xitab isə
savaş və silah səslərindən usanmış Balkan türkünün
arzusunu ifadə edir:

Gökyüzü kuşum,

Sen de cocuklar kibi

düş görürmüsün?

Gökyüzü kuşum,

Sen hiç uyurmusun?

Savaşlar seni de üzərmi?...

Gökyüzü kuşum,

Sen evrensel sevgimizsin,

Uçmaktan yorğunmusun?

Gökyüzü kuşum,

sen bitmeyen

düşüm deyilmisin?!

(67, 393)

Hasan Mərcan və Arif Bozacı yaradıcılığında müşahidə edilən poetik keyfiyyətləri Sadık Tanyol, İsgəndər Səfikoğlu, Bayram İbrahim Roqovalı, Altay Rəcəpoğlu, Akim Rifət Yeşərən və başqa istedadlı şairlərin bədii-üslubi axtarışlarında da görmək mümkündür.

Kosova türklərinin ədəbi-mədəni həyatı doxsanıncı illərdə Balkanlarda gedən mürəkkəb hərbi-siyasi proseslərdən xeyli dərəcədə zədələnmiş vəziyyətdədir. Hasan Mərcan və həmfikirlərinin fədakar mübarizəsi nəticəsində türk dilində çıxan bir neçə qəzet və curnalın fəaliyyəti yenidən bərpa olunmasına baxmayaraq türklərin ədəbi-mədəni həyatı bir xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır. Yeni dönemin Serbiya recimi demokratikləşmə proseslərinə hələlik o qədər də yol vermir. Bu tipli çoxsaylı tarixi sınaqlardan çıxmış Kosova türkləri hazırkı mərhələni də aşaraq öz milli-mənəvi varlığını gələcəyə daşımağı bacaracaqdır.

NƏTİCƏ

Cənub-şərqi Avropada yerləşən Balkan yarımadasında yaşayan türklərin etnik-mənəvi varlığını başqa keyfiyyətlərlə yanaşı yüzillər boyu həm də onların ədəbi-tarixi həyatı şərtləndirmişdir. Balkan türkləri tarixin əski çağlarında Avropada silinməz izlər qoymuş Avar, Hun, Bolqar türklərinin varisləri olmaqla yanaşı Oğuz-səlcuq və Osmanlı tarixi-mənəvi kimliyinin həmin bölgədəki əsas daşıyıcılarıdır. Bu mənada Balkan türkləri həm əski, həm də orta çağ Avropa türklüyünə məxsus mənəvi sərvətlərin, o cümlədən də şifahi və yazılı söz sərvətinin təmsilçisidir. Əski çağlar daha çox folklor və etnoqrafiya, orta çağlar isə həm folklor, həm də divan ədəbiyyatı ilə ifadə olunmuşdur.

Qədimlərdən günümüzə qədər daşınib gələn Balkan-türk folkloru tarixi-genetik səciyyəsinə görə ümumtürk folklorunun tərkib hissəsidir. Əsasən iyirminci yüzillikdə yazıya alınmış folklor örnəklərinin ümumi mənzərəsi Sibir-Altay, Orta Asiya, Qafqaz və Anadolu türklərinin folklor mədəniyyəti ilə yaxından səsləşir. İlkin – ibtidai mərhələnin inikası olan miflər, əfsanələr, nağıllar adı çəkilən areallardakı örnəklərdən demək olar ki, cüzi variativ

fərqlərlə seçilir. Tədqiqat göstərdi ki, folklorun atalar sözü, tapmaca, bayatı-mani, türkü, lətifə və s. bu kimi ənənəvi canrlarının Orta Asiya, Azərbaycan, Anadolu və Balkan türklərindəki mətnləri struktur-semantik baxımdan olduqca yaxındır. Balkan türklərinin folklor şəbəkəsində qədim türk eposlarının qalıntılarına və ya variativ parçalarına rast gəlinməsi də diqqətçəkicidir. «Kitabi-Dədə Qorqud» boyalarındaki Təpəgöz obrazı və onunla bağlı məşhur folklor süceti bu gün də Rumınyanın Dobruca bölgəsində və Bolqarıstan türkləri arasında yaşamaqdadır. «Çora Batır», «Yedigey», «Koroğlu» eposlarının, «Kazi Körpəc», «Əsli-Kərəm» dastanlarının lakonik-yığcam mətnləri də söyləyici repertuarında indiyə qədər qorunur.

Balkanlar uzun bir zaman ərzində Osmanlı imperatorluğunun tərkibində olduğu üçün erkən orta əsrlərdən on doqquzuncu yüzilliyin sonlarına qədərki altıyüz illik zaman məsafəsi boyunda Balkan türkləri Osmanlı siyasi-mədəni mühiti daxilində yaşamışlar. Bu səbəbdən də həmin tarixi mərhələdə onların yaratdıqları mənəvi sərvətlər birmənalı şəkildə Osmanlı mədəniyyətidir. Şübhəsiz ki, ədəbi həyat da bu qəbildəndir və Osmanlı divan ədəbiyyatı demək olar ki, eyni şəkildə Balkanlarda da mövcud olmuşdur. Əruz-qəzəl sisteminə bağlılıq, bəktaşılı-təsəvvüf ideyalarının türk-islam dəyərləri kimi ordu və xalq

arasında təbliği Balkanlardakı Osmanlı dönəmi yazılı ədəbiyyatının əsas səciyyəsidir.

On doqquzuncu yüzilliyin sonlarından başlayaraq Osmanlı imperatorluğunun tənəzzülə uğraması və qısa bir zaman içərisində süqut etməsi Balkan türklərinin taleyində ağır və məşəqqətli bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. XX yüzillikdə Balkanlarda yaranan yeni dövlətlərin (Ruminya, Bolqarıstan, Yuqoslaviya) tərkibində qalan türklər bu vaxtdan etibarən türk dünyasından təcrid halda yaşamağa məhkum edilmiş, onlara qarşı etnik sığışdırma, assimiliyasiya, repressiya və deportasiya siyaseti həyata keçirilmişdir. Bu səbəbdən də yüz minlərlə Balkan türkü yurd-yuvasını tərk edərək Avropa və Türkiyəyə köçməyə məcbur olmuşdur.

Balkan türklərinə məxsus ədəbi-mədəni özünəməxsusluğun yaranması da onların Bolqarıstan, Ruminya və Yuqoslaviyada üzləşdikləri tarixi-siyasi situasiya ilə bağlı olmuşdur. Bu ölkələrdə hökm sürən türk düşmənciliyinə cavab olaraq türklər öz milli kimliklərini qorumaq uğrunda onillərlə çəkən mübarizə yoluna çıxmışlar. Onlar nəşr etdirdikləri qəzet, curnal və kitablarla həqiqi milli kimlik mücadiləsi göstərmişlər. Türk dilində məktəb və mətbuatın daim təzyiq altında saxlanması və müxtəlif bəhanələrlə tez-tez bağlanması bu böyük

mübarizənin qarşısını ala bilməmişdir. Ziyalılar, ədəbiyyat və sənət adamları bütün varlıqları ilə ana dilini, türk milli kimliyini qorumağa çalışmışlar. Ad və soyadların, türklərin yaşadığı ərazilərdəki tarixi toponimlərin zorla dəyişdirilməsinə şair və yazıçılar, milli qeyrət çəkən ziyalılar öz etiraz səslərini qaldıraraq Balkan türklərini birliyə səsləmişlər. Kommunist recimi dönməmində bir çox vətənpərvər şairlər repressiyaya məruz qalmış və zindanlara atılmışdır. Mənəvi-siyasi repressiyalar, Balkanların əsas türk zolağı olan Bolqarıstan türklərinə və oradakı ədəbi qüvvələrə daha çox tətbiq olunmuşdur.

Sovetlər Birliyinin süqutundan və Avropadakı sosialist düşərgəsinin dağılmasından sonra Balkanlarda sosial-siyasi mühit müəyyən qədər dəyişmişdir. Yuqoslaviya Federasiyasından qopub ayrılan dövlətlər də Balkanların mənəvi-siyasi həyatına yeni hava gətirmişdir. Makedoniya və Kosova türklərinin ədəbi-mədəni həyatı yeni tarixi mərhələ yaşamaqdadır.

Bolqarıstan və Ruminyada Moskvadan himayə olunan şovinist recimlərin aradan qalxmasından sonra bir sıra ədəbi mətbuat orqanları bərpa olunmuş, türk şair və yazıçılarına müəyyən yaradıcılıq imkanı yaradılmışdır.

Balkan-türk ədəbiyyatının iyirminci yüzillikdəki əsas

yaradıcılıq problematikası ana dili və ana yurda sevgi, türk milli kimliyi uğrunda mübarizə, humanist-bəşəri duygusu və düşüncələrin, mənəvi-insani keyfiyyətlərin tərənnümü, təbiət və insan gözəlliyinə məhəbbət, uşaqlara qayğı və diqqət kimi olduqca geniş əhatə dairəsinə malikdir. Türk dilinin saflığı, milli koloritin zənginliyi, obrazlı ifadə tərzinə xüsusi diqqət yetirilməsi də oradakı ədəbi həyatın əsas göstəriciləri sırasına daxildir. Şərq-türk və Avropa-qərb mədəniyyətlərinin özünəməxsus sintezi də Balkan türklərinin çoxəsrlıq ədəbi həyatında nəzərə çarpmaqdadır. Ötən əsrin altmışinci illərindən etibarən Avropadakı müxtəlif ədəbi-estetik cərəyanların təsiri Balkan-türk şair və yazıçılarının yaradıcılıq axtarışlarında da öz inikasını tapır: poeziya sahəsində bu daha çox duyulur.

Mürəkkəb və çox yönlü tarixi-siyasi proseslər yaşamış Balkan türklüyü bütün çətinlik və məhrumiyyətlərə baxmayaraq öz tarixi-mənəvi varlığını bu gün də yaşatmaqdadır. Bu ağır və şərəfli yolda onların əsas güvəncisi yenilməz türk ruhu və bu ruhun yaratdığı ədəbiyyatdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 241 s.
2. Atalar sözləri (hazırlayan Ə.Hüseynzadə), Bakı: Azərnəşr, 1984, 504 s.
3. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, I c., Bakı: EA nəşri, 1965, 428 s.
4. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə, II c., Bakı: EA nəşri, 1966, 391 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cilddə, I c., Bakı: Elm, 2004, 759 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 cilddə, I c., Bakı: EA nəşri, 1968, 268 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası, 2 cilddə, II c., Bakı: EA nəşri, 1971, 243 s.
8. Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, I c., Bakı: EA nəşri,

1960.

9. Bayatılar (hazırlayan H.Qasımov), Bakı: Azərnəşr, 1960, 354 s.

10. El düzgüləri, elat söyləmələri (hazırlayan M.Qasımlı), Bakı: Azərnəşr, 1993, 175 s.

11. İlk məktub (Ruminya yazıçılarının hekayələri – hazırlayan G.Yoloğlu), Bakı: Gənclik, 2002, 196 s.

12. İmanov A. Orxanın başına gələnlər (Nəcati Zəkəriyyənin Bakıda nəşr olunmuş uşaq hekayələrindən ibarət kitabına rəy), «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 5 sentyabr, 1970.

13. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1993, 163 s.

14. «Kitabi-Dədə Qorqud» (hazırlayanlar F.Zeynalov, S.Əlizadə), Bakı: Yaziçi, 1988, 329 s.

15. Koroğlu (hazırlayan M.H.Təhmasib), Bakı: Azərnəşr, 1965, 389 s.

16. Məmmədov C. Sevgililərlə. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 23 oktyabr 1967.

17. Məmmədov N. Azərbaycan-Bolqaristan ədəbi əlaqələri haqqında.

18. Məmmədov N. Azərbaycan-Bolqaristan ədəbi əlaqələri. «Ulduz» curnalı, 1970, № 3, s. 62-64.

19. Nağıyev C. Ədəbi əlaqələrimiz genişlənir.

20. Nəcəti Z. Günəşə sevinək (uşaq şeirləri), Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1968, 30 s.

21. Nəcəti Z. Gözəl nədir, çirkin nədir? (uşaq hekayələri), Bakı: Gənclik, 1970, 18 s.

22. Tapmacalar (hazırlayan N.Seyidov), Bakı: Gənclik, 1974, 143 s.

23. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı: Elm, 1972, 368 s.

34. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 409 s.

25. Xəndan A. Yəhya Kamal Bəyatlı yaradıcılığı, Bakı: Nurlan, 2002, 106 s.

26. Yoloğlu G. Azərbaycan-Moldaviya ədəbi əlaqələri (namizədlik dissertasiyası), Bakı, 1989, 149 s.

27. Yoloğlu G. Makedoniya türk ədəbiyyatı. «Azərbaycan» curnalı, 2002, № 11, s. 61-65.

28. Yoloğlu G. Çağdaş qaqauz ədəbiyyatı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 21 aprel, 1989.

S.

Türk dilində

30. Abdullahoğlu A. Qaqauz türk ədəbiyyatı üzərində bir neçə söz. «Türk-küstan» curnalı, 1990, № 10, s. 10-14.
31. Acaroğlu M. Bulqaristanda türkcə yer adları klavuzu, Ankara, 1988, 154 s.
32. Altay S. Balkanlarda XV əsr də başlayan yazının üzərinə çalışmalar. İstanbul: Yedi iklim nəşri, 1961, 79 s.
33. Aydın M. Şarkı Rumeli vilayəti, İstanbul: İşık yayın evi, 1992, 234 s.
34. Bakılər B.Y. Üsküp dən Kosovaya. Ankara: Yeni Türkiyə yayın evi, 1991, 194 s.
35. Batı təsirində türk şöiri antologisi. Ankara: Sevinc yayın evi, 1988, 297 s.
36. Baymirzə H. Sovyetlər Birliyində türklüyün və islamın bazı məsələləri. İstanbul, 1987, 148 s.
37. Bəyzadəoğlu S. Balkanlarda türk şöiri. İstanbul,

38. Bulqaristan türk ədəbiyyatı. Ankara: Kültür Bakanlığı yayın evi, 1997, 446 s.
39. Bulqaristanda çağdaş türk ədəbiyyatı antolocisi. 2 cilddə, I c., İstanbul: Ötüken, 1987, 370 s.
40. Bulqaristanda çağdaş türk ədəbiyyatı antolocisi, 2 cilddə, II c., İstanbul: Ötüken, 1987, 324 s.
41. Dalli H. Kuzeydoğu Bulqaristan türk ağızları üzərində araştırmalar. Ankara, 1989, 227 s.
42. Engüllü S. Yuqoslaviya (Kosova) türk ədəbiyyatı. Ankara: Kültür Bakanlığı yayın evi, 295 s.
43. Ekrəm M. Bülbül səsi (Dobruca türkləri folklorundan seçmələr), Bükreş: Kriterion yayın evi, 1981, 368 s.
44. Fahri K. Gök kuşağı. Üsküp: Birlik yayın evi, 1985, 296 s.
45. Fahri K. Çağdaş Makedon şiirləri antolocisi, Ankara: Yurt yayın evi, 1993, 543 s.
46. Hamdi H. Makedoniya və Kosova türklərində ata sözləri. Ankara: Yurt yayın evi, 1997, 124 s.
47. Hamdi H. Yuqoslaviya türk hekayələri antolocisi.

Ankara: Yeni Türkiyə yayın evi, 1991, 482 s.

48. Halacıoğlu A. Balkan harbi sırasında Rumelidən türk köçləri. Ankara: Akçağ yayın evi, 1994, 275 s.

49. Hasan M. Namus köprüsü. Priştine: Tan yayın evi, 1995, 284 s.

50. Hasan M. Balkanlarda çağdaş türk şöiri antolojisi. Ankara: Yeni Türkiyə yayın evi, 2000, 317 s.

51. Hasan M. Yuqoslaviya türk şöiri antolojisi. Ankara: Yeni Türkiyə yayın evi, 2000, 264 s.

52. Hayber A. Nımətullah Hafız. Prizren: «Səslər» curnalı, 1981, № 158, s. 41-47.

53. Hayber A. Şükrü Ramo. «Səslər» curnalı, 1980, № 148, s. 35-53.

54. Hayber A. Nəcati Zəkəriyyə. «Səslər» curnalı, 1980, № 151, s. 47-61.

55. Hayber A. İlhami Emin. «Səslər» curnalı, 1980, № 149, s. 75-90.

56. Hayber A. Sürəyya Yusuf. «Səslər» curnalı, 1981, № 153, s. 17-25.

57. Hayber A. Fahri Kaya. «Səslər» curnalı, 1980, № 150, s. 41-51.

58. İsən M. Ötelerdən bir səs. Ankara: Akçağ yayın evi, 1997, 314 s.

59. İsən M. Yuqoslaviya türk çocuk şiirindən seçmələr antologisi, Ankara: Akçağ yayın evi, 1983, 262 s.

60. İsən M. Makedoniya-Yuqoslaviya türk ədəbiyyatı. Ankara: Akçağ yayın evi, 1997, 348 s.

61. Kafesoğlu İ. Bulqarların kökəni. Ankara: Yurt yayın evi, 1985, 124 s.

62. Kalafat Y. Makedoniya türkləri. İstanbul: İşık yayın evi, 1994, 227 s.

63. Kalafat Y. Romanya türkləri. İstanbul: İşık yayın evi, 1996, 215 s.

64. Kesikoğlu O. Bulqaristanda türklər. Ankara: Tarih Kurumu yayın evi, 1985, 314 s.

65. Kılıç O. Kader kurbanı. Ankara: Ötüken, 1989, 196 s.

66. Günkör H., Arqunşah M. Qaqauz türkleri. Ankara: Kültür Bakanlığı yayın evi, 1990, 374 s.

67. Makedoniya və Yuqoslaviya (Kosova) türk ədəbiyyatı. Ankara: Kültür Bakanlığı yayın evi, 1997, 465 s.

68. Maranki A. Balkan məzalimi. İstanbul: Tuna yayın evi, 1993, 288 s.

69. Mahmut E. Mehmet Niyazinin şahsiyeti və şair sanatı. «Rənglər» curnalı, 1995, № 4, s. 133-139.

70. Mahmut E. Dobruca türk halk ədəbiyyatı mətinləri, Ankara: Kültür Bakanlığı yayın evi, 1997, 486 s.

71. Mollov R. Bolqaristan türklərinin halk şairi. Sofiya, 1958, 277 s.

72. Murat E. Son dönem Balkan-türk ədəbiyyatının durumu. «Türk kültürü» curnalı, 2002, № 3, s. 74-82.

73. Nimetullah H. Bulqaristanda çağdaş türk ədəbiyyatı antolocisi. Ankara: Kültür Bakanlığı yayın evi, 1987, 646 s.

74. Nimetullah H. Yuqoslaviyada çağdaş türk ədəbiyyatı antolocisi. Ankara: Kültür Bakanlığı yayın evi, 1989, 438 s.

75. Nimetullah H. Bulqaristan türk ədəbiyyatı mətinləri. 2 cilddə, I c., Ankara: Akçağ yayın evi, 1990, 457 s.

76. Nimetullah H. Bulqaristan türk ədəbiyyatı

mətinləri. 2 cilddə, II c., Ankara: Akçağ yayın evi, 1991,
510 s.

77. Nefer G. Bulqar türkləri tarixi. Ankara: Tarih
Kurumu yayın evi, 1984, 91 s.

78. Nedret M. Romanya türk-tatar ədəbiyyatı.
Köstəncə, 1999, 228 s.

79. Nedret M. Dobruca türk-tatarlarının halk
ədəbiyyatı. «Rənglər» curnalı , № 1, s. 188-191.

80. Nedret M. Dobrucalı şair Məhmət Niyazi.
«Rənglər» curnalı, 1995, № 4, s. 127-132.

81. Nedim İ. Rumelidən Anadoluya türk köcləri.
Ankara: Tarih Kurumu yayın evi, 1994, 352 s.

82. Nəsrəddinoğlu İ. Qaqauz şiir antolocisi. Ankara:
Gökkuşağı yayın evi, 1992, 321 s.

83. Romanya və Qaqavuz türk ədəbiyyatı. Ankara:
Kültür Bakanlığı yayın evi, 1997, 447 s.

84. Pliçkova S. Makedoniya sosyalist cumhuriyyətində
türklərin mamiləri. İstanbul: Yurt yayın evi, 1986, 176 s.

85. Pliçkova S. Makedoniya çağdaş türk folklorunda
TÜRK savaşları və türk savaş kahramanları. XIII Türk Tarih
Konqresinin materialları. III c., Ankara: Tarih Kurumu yayın

86. Sağlam F. Türk dünyası ədəbiyyatı incələmələri. İzmir, 1990, 284 s.
87. Sami N. Mətinlərlə türk və batı ədəbiyyatı. Ankara: Akçağ yayın evi, 1993, 483 s.
88. Selim B. Yuqoslaviya türk hikayeleri toplusu. İstanbul: Sevinc yayın evi, 1978, 228 s.
89. Süleymanoğlu Y. Bulqaristan türkləri şöiri. İstanbul: İşık yayın evi, 1990, 234 s.
90. Sürəyya Y. Öykülər. İstanbul: Tan yayın evi, 1982, 196 s.
91. Şimşir B. Rumelidən türk köçləri. Ankara: Tarih Kurumu yayın evi, 1970, 255 s.
92. Şimşir B. Bulqaristan türkləri. Ankara: Tarix Kurumu yayın evi, 1986, 364 s.
93. Çavuş M. Bulqaristandan səslər. İstanbul: Tan yayın evi, 1985, 188 s.
94. Çavuş M. Bulqaristanda gülşən türk halk ədəbiyyatı. «Türk kültürü» curnalı, 1988, № 297, s. 43-48.
95. Tatarlıyev İ. Antologiya (1944-dən sonra Bulqaristan türklərinin ədəbiyyatı), Sofiya, 1960, 442 s.

96. Varran H. Türklər və sovyetlər: türklərin bu günü tarihsəl durumu və politik önəmi. Ankara: Tarih kurumu yayın evi, 1976, 244 s.
97. Yakup A. Hristian türklərin kısa tarihi. İstanbul: Tan yayın evi, 1995, 194 s.
98. Yavuz A. Qaqauz şair və yazarı Nikolay Baboğlu. «Kardaş ədəbiyyatlar», Ərzrum, 1991, № 19, s. 21-24.
99. Yılmusal M. Dobrucadakı Krım türklərində ata sözləri və deyimlər. Ankara: Gökkuşağı yayın evi, 1970, 174 s.
100. Yücel Y. Macaristan və Bulqarıstandakı türk sanat əsərləri. Ankara: Akçağ yayın evi, 1991, 244 s.
101. Yılmaz K. Balkanlarda türk varlığı dün və bu gün. Ədirnə, 1992, 178 s.
102. Yaşar N. Balkanlar və türklük. İstanbul: Şafak yayın evi, 1936, 204 s.
103. Zalikov R. Rus tanınan beş yüz bulqar-tatar türk asılılı sülale. İstanbul: Yedi iklim yayın evi, 1995, 74 s.

Rus dilində

104. Bruk S. Etnodemografiçeskiy spravoçnik.
Moskva: Nauka, 1986, 276 s.
105. Qeybullaev Q. Toponimiə Azerbaydcana. Baku:
Glm, 1986, 428 s.
106. İstoriə Öqoslavii. 2-x tomax, t. I, Moskva:
Nauka, 1963, 386 s.
107. Sostavitelğ. Raşid Quliev. İz poezii narodov
SSSR. Baku: Əzizçi, 1980

Internet qaynaqları

108. www.mkutub.gov.tr.
108. www.balkan.tr

Redaktordan	3
I FƏSİL: Balkan türk ədəbiyyatının qaynaqları	4
1.1. Balkan türklərinin tarixinə bir nəzər və onların çağdaş durumu.....	4
1.2. Balkan türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatlarının mövzu-canr əhatəsi və özünəməxsus cəhətləri	21
II FƏSİL: Balkan türk yazılı ədəbiyyatlarının təşəkkülü, əhatə dairəsi və inkişaf yolları	38
2.1. Ruminya türklərinin ədəbiyyatı	40
2.2. Qaqauz ədəbiyyatı	63
2.3. Bolqaristan türklərinin ədəbiyyatı	78
2.4. Makedoniya türklərinin ədəbiyyatı	109
2.5. Kosova türklərinin ədəbiyyatı	126
Nəticə	135
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	139

www.elmler.net - Virtual Internet Resurs Mərkəzi
Sədi Saleh oğlu Sadiyev

Balkan türklərinin ədəbiyyatı

Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 146 səh.

Nəşriyyat redaktoru:
Məlahət Qəmbərova

Bilgisayar tərtibçisi:
Şəmsiyyə Əliyeva